

SZEMLE

**FEST SÁNDOR: SKÓCIAI SZENT MARGITTÓL A WALESI BÁRDOKIG.
MAGYAR–ANGOL TÖRTÉNETI ÉS IRODALMI KAPCSOLATOK**

Szerkesztette Czigány Lóránt és Korompay H. János,
Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2000, 725 l.

Ez egy megkésett kötet, mégis hála a szerkesztőknek, Czigány Lórántnak és Korompay H. Jánosnak, meg az Universitas Könyvkiadónak azért, hogy ezzel a tisztelő főhajtással egy régi mulasztást pótoltak. Ez a főhajtás réges-régen esedékes lett volna, s nemcsak idő volt rá bőven, de ha feltétlenül valamilyen alkalom kellett, adódott volna az is: Fest ötvenedik születésnapja 1933-ban, vagy a hatvanadik 1943-ban, amelyen az akkor már öt éve működő debreceni angol tanszék első tanszékvezető professzoraként is ünneplhetne volna őt egy ilyen kiadvánnyal a szűkebb szakma, a magyarországi anglistika, vagy általában is a magyar irodalomtudomány, nem beszélve arról, hogy a halála, 1944 óta eltelt több mint fél évszázad alatt mennyi idő lett volna erre, s ha netán megint csak alkalomra, évfordulóra vártak az illetékesek, önként kínálkozott, azaz kínálkozott volna az is: 1983, Fest születésének centenáriuma.

Hazai, sőt nemzetközi politikai okai is lehettek annak, hogy az említett alkalmakra nem jelent meg Fest írásaiból gyűjtemény; a nagypolitika széljárása, közvetlenül vagy közvetve, sajnos, mindig hatott a magyar kultúrpolitikára és magára a kultúrára, a hazai anglistikára meg különösen is. De tagadhatatlan, hogy a hivatalos, a „látható” politizálás ellenében, leginkább

éppen a kultúrpolitika és a kultúra területén érezhetően, néha látványosan érvényesült egy angol orientáció a két világháború közt, sőt a háború alatt is. A sárospataki református gimnázium angol tagozatának létesítése 1931-ben országos esemény volt, ha politikailag talán nem keltett is feltűnést, de már a debreceni egyetem brit–magyar közös akaratból és együttműködéssel alapított angol tanszékének megnyitását 1938-ban, egy évvel a második világháború kitörése előtt aligha lehetett csak örvendetes oktatás- és művelődésügyi eseménynek tekinteni. Fest politikai felhangokban gazdag székfoglaló beszédben taglalta az új tanszék rendeltetését és létjogosultságát és a maga tanszékvezetői feladatait, egyebek közt ilyeneket mondva: „művelődésünk jóval szegényebb volna, ha Anglia szellemi életével szemben elzárkóznánk, de művelődésünk önállósága is veszedelembbe kerülne, mert minél egyoldalúbb külföldi hatás alá kerülünk, annál kevésbé tudunk ellenállni az idegen eszme erőteljes hódításának. [...] Anglia mérhetetlen szellemi és erkölcsi kincstárához közelebb fogunk férközhetni, gazdagon áramló ösztönzést fogunk onnan meríthetni, de egészséges egyensúlyt is nyerünk onnan, ha esetleg más irányból fenyegetne a szellemi egyoldalúság sokszor érzett hatalma. [...] Az eszmék har-

cában az angol példa vonzott. Néha ösztönyszerűleg, máskor tudatosan követtük. Anglia tanításait szívesen vettük, mert e tanításokban van valami, ami a magyar lélek legmélyebb ösztönével kongeniális: a szabadság.” (496–502.)

Kevésbé nyilvánvaló politikai célzásokkal, de ugyanilyen missziós tudattal hirdette az angol kultúra minél alaposabb megismerésének szükségességét egy korábbi beköszöntő beszédében, 1911-ben, amikor a budapesti gyakorló gimnázium tanára lett. Javasolta, hogy az angol nyelv tanítását vezessék be a magyar gimnáziumokban, amit az illetékes körök fel is karoltak, a javaslat megvalósítása azonban az első világháború miatt elakadt. Fest egész közoktatásunkra nézve is üdvösnek érezte volna, ha az angol nyelv és ezzel együtt az angol kultúra, az angol életforma tanulmányozása általánossá válik, mert meg volt róla győződve, hogy az angoloktól sok olyat tanulhatunk meg, amit „jelenlegi tanítómestereinktől, a németektől és a franciáktól nem.” (Angolul idézi GÁL István, *In memoriam Sándor Fest*, Angol Filológiai Tanulmányok, új folyam, 1[1963], 10.) S természetesen ezt az alkalmat is megragadta, hogy az angol–magyar kulturális és történeti kapcsolatok kevésbé ismert vagy feledésbe merült példáinak felderítését, rendszeres kutatását szorgalmazza, ezzel is segítve az áldásos, termékenyítő hatású angol szellem beáramlását. Ennek a beköszöntőnek a szövege csak a gyakorló gimnázium 1911/12. évi értesítőjében jelent meg, s Gál István, Fest feltétlen, odaadó híve, aki idézett emlékező cikkében érdeme szerint méltatta Fest munkásságát, bő szemelvényeket közölt a beszéd szövegéből, és fájjalta, hogy Fest beérte tanárkollégák szűk köré-

vel mint közönséggel, pedig szerinte, ha a Nyugatban, a kor vezető irodalmi folyóiratában teszi közzé nézeteit, azok irodalmunk alakulására is hatással lehetnek volna. Így lett volna-e vagy sem – nem tudom, azt azonban sajnálom, hogy az értesítőben eltemetett szöveg ebbe a kötetbe nem került be.

Gál István cikke, majd Maller Sándor részben szintén „in memoriam” jellegű, személyesebb hangvételű írása az Irodalomtörténet 1984-iki évfolyamában lényegében nem változtatott azon a tényen, hogy 1945 után egy igen szűk kis szakmai körön kívül Fest Sándornak még a neve is ismeretlenül csengett, de ennek a szűk körnek a tagjai is alighanem zavarba jöttek volna, ha megkérdezik tőlük, mit ismernek Fest életművéből. Felmerülhet a gyanú: csak az írásait hozzáférhetővé tevő kötet megjelentetése hat-e *ma* megkésettnek? Nem voltak-e megkésették maguk az írók, már keletkezésük idején? Nem volt-e Fest is megkésett, anakronisztikus jelenség? Az a fajta tudományosság, amelyet képviselt, egyesek szemében kicsit 19. századnak tűnhetett, és nem is kicsit németnek. A „német” jelző az ő esetében persze csak a módszerre vonatkozhat, hiszen egyébként ő ismételt, következetesen éppen azt igyekezett bizonyítani, szinte megszállottan, hogy Magyarországot nemcsak német szellemi hatások érték, illetve hogy a más hatások nemcsak német közvetítéssel jutottak el hozzánk, s hangoztatta ezt már akkor, amikor a német szellemi függőség nem volt világnézeti vagy aktuálpolitikailag olyan veszedelmes, mint debreceni székfoglalójának elmondása idején. Ezért is lett számára harci feladat annak bizonyítása, hogy a 19. században egyre nyilvánvalóbb sokrétű angol

orientáció gyökerei a reformkornál jóval előbbre, a 16–17. századra, sőt a középkorra nyúlnak vissza, s e korai angol–magyar történelmi és szellemi kapcsolatok kutatásával mélyebb és szélesebb medret akart ásni a kívánatos angol hatások beáramlásának. Ehhez azonban – a hazai szakirodalomban jórészt új témákról lévén szó – óhatatlanul az aprólékos adatgyűjtés és -közlés, a mikrofilológia olyan módszereivel kellett dolgoznia, amelyeket bizonyos körökben illet lefitymálni. Hatvány Lajos 1908-ban német nyelven publikált könyvet „a tudni nem érdemes dolgok tudományá”-ról, ezen elsősorban a klasszika filológiát értve, de szellemesen gonosz meghatározását nem nehéz általában is a filológiára vonatkoztatni. Lukács György pedig még 1949-ben is szükségesnek tartotta, hogy az idegen irodalmakban fellelhető magyar vonatkozások kutatását „filológiai piszmozás”-nak minősítse, ahogy ezt Czizgány Lóránt idézi a Fest-kötet *Bevezetésében* (IX).

Fest esetében nemcsak arról volt szó, hogy olyan témákkal foglalkozott, amelyek kutatásának, feldolgozásának alig volt előzményük, s ezért kellett nullpontról indulnia, adatgyűjtéssel, anyagfeltárással; nem voltak jelentős előzményei és eredményei magának a diszciplínának, a magyarországi anglistikának sem. Koltay-Kastner Jenőnek az 1948-ból való, de az Akadémián akkor már el nem hangzott s először csak most, ebben a kötetben publikált emlékbeszédéből tudjuk, hogy Fest Sándor 1902-ben a budapesti egyetem bölcsészkarán magyar–német szakra iratkozott be; akkor ott angol oktatás, főleg nyelvoktatás, csak lektorátusi szinten folyt. Bár Fest eljárt az akkor már néhány éve lektorként működő Yolland óráira, első-

sorban a magyar nyelvész Simonyi Zsigmondtól és a német irodalmár Heinrich Gusztávtól kapott tudományos indítást, és tőlük tanulhatta meg azt a módszert, amelyet majd anglistaként alkalmazott. De tagadhatatlan, hogy a tudósként jelentéktelen, publikációiban legfeljebb a népszerűtudományos szintet elérő Yollandnál is található az angol–magyar irodalmi kapcsolatok körébe vágó munkákat, pl. egy cikket Walter Scottnak Jósika Miklósról gyakorolt hatásáról, vagy Yolland bölcsészdoktori disszertációját Bowring Petőfi-fordításairól.

Hogy Koltay-Kastner szerint Fest „a magyar célú angol filológia úttörője és megteremtője” (XIII), esetleg jelenthetné azt, hogy csak a *magyar célú* filológiát kellett megteremtenie, mert egyébként a diszciplína már virágzott; de amikor ugyanebben az emlékbeszédben „a csecsemő anglistiká”-ról olvasunk, „amelyet Fest Sándor tartott keresztvíz alá” (XVII), nyilvánvaló, hogy Koltay-Kastner az 1912-ben egyetemi tanárrá kinevezett Yolland és budapesti tanszékének működését egyszerűen figyelembe sem vette: mintha nem is lettek volna. Ha a magyar célú angol filológia művelésére Fest valahonnan indítékot kapott, az nem a Yolland-tanszék volt; sokkal inkább az 1907-ben induló *Magyar Shakespeare-tár*, vagy Bayer József 1909-ben kiadott alapműve: a *Shakespeare drámái hazánkban*. Hogy nem Alexander Bernát 1902-ben megjelent *Hamlet*-könyve mutatott neki irányt, annak több oka lehet; nemcsak szellemi alkata, egyetemi mestereinek hatása és példája terelte az angol–magyar érintkezések, kapcsolatok kutatása felé, hanem az a meggyőződése is, hogy ennek „a speciális feladatnak a megoldásával kétségtelenül

maga az általános anglisztika is erősebb gyökeret fog verni a hazai szellemi talajba” (497) – ahogy ezt debreceni székfoglalójában megfogalmazta. Azt is pontosan tudta és hirdette, hogy az új tanszéknek milyen profilt akart adni. A 17. századi magyar–angol érintkezésekről szólva úgy vélte, hogy „az idevágó kutatómunkának elvégzése a debreceni angol tanszék speciális feladataihoz tartozik” (501). De szemhatára jóval messzebbre terjedt a tanszék látókörénél. Amikor azért is hangoztatta az angol–magyar kapcsolatokat, érintkezéseket kutatásának fontosságát, mert meggyőződése szerint ez a „kutatómunka világosságot fog vethetni a magyar műveltséget érintő kérdésekre is, [...] mérlegelni és értékelni fogja tudni az angol irodalomnak, gondolatnak, szellemnek a magyar kultúrára gyakorolt hatását”, fejtegetését így zárta: „E feladat elől hazai anglisztikánknak nem szabad kitérnie.” (502.)

Ha a *Magyar Shakespeare-tár* és Bayer munkája hathatott is rá szemlélet és módszer dolgában, nem érezte elsőrendű feladatának, hogy beálljon az alkotához egyébként jól illő magyar Shakespeare-filológia művelőinek egyre gyarapodó csapatába, csak néhány rövid cikkel gazdagította a magyar Shakespeare-irodalmat. Úgy érezte, hogy ezen a területen jó kutató és feltáró munka folyik nélküle is. „Shakespeare hatásáról szoltam a legrövidebben. Alapos munkák teszik feleslegessé a részletezést. Némely lényegtelen kiegészítés mellett csupán arra szorítkoztam, hogy a shakespeare-i hatást dolgozatom kereteibe illesszem” (302) – írta *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig* című, az Akadémián 1917-ben felolvasott hosszabb dolgozatában. Van ugyan olyan cikke, mint *Az Ahogy tetszik*

első nyoma irodalmunkban (Magyar Shakespeare-tár, 1916), vagy még nem „magyar célú” írása is, mint a *Mikor írta meg Shakespeare Hamletjét?* (EPhK, 1915), de érdeklődése inkább Shakespeare kortársaira terjedt ki, sőt egész korára, pl. *Magyar vonatkozások egy Shakespeare-korabeli drámában*, Philip Massinger *The Picture* című darabjában (*Magyar Shakespeare-tár, 1912*), *Magyar vonatkozások Marlowe drámáiban* (It, 1912), *Magyar vonatkozások Ben Jonson műveiben* (EPhK, 1913), *Mit tud a Shakespeare-korabeli angol irodalom Magyarországról?* (*Magyar Shakespeare-tár, 1913*), *Adalékok a Shakespeare-korabeli irodalom magyar vonatkozásaihoz* (*Magyar Shakespeare-tár, 1916*).

Az irodalmi érintkezések, kapcsolatok mellett egyre nagyobb számban és súllyal jelentkeznek a történetiek Fest témái között, s már érdeklődési körének ilyen irányú tágulását jelzik a kora 10-es évektől kezdve szaporodó cikkei angolok magyar tárgyú beszámolóiról, Magyarországon megforduló angol utazók útleírásairól, itteni élményeiről. Ezek az angol híradások jórészt a 19. századból valók, de akadnak korábbiak is, pl. *Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon* (TörtSz, 1914), a harmincéves háború idejéből, vagy *Sutton angol követ levele Zrínyi Ilona temetéséről* (TörtSz, 1917), 1703-ból. Eleinte ritka kivételnek számít, ha egyszer-egyszer a 16. századot megelőző korokban keres példát akár irodalmi, akár történeti érintkezésekre. Ilyen a Sir John Mandeville *The Voyage and Travaile of the English Knight* című, a 14. század második feléből származó munkának glosszányi terjedelmű említése e *References to Hungary in Early English Lit-*

Literature című, egyébként is rövid közleményében, amely a népszerűsítő Hungarian Spectatorben jelent meg 1913-ban, vagy a következő évben az Ungarische Rundschau-ban közölt német cikkében, amelynek témája: Magyarország a középkori románcokban.

A 30-as évek közepe tájától feltűnően megszaporodnak a középkori témák. Fest 1934-ben terjedelmes tanulmányt publikál a Budapesti Szemlében *Magna Carta – Aranybulla* címmel, amelyben az angol és a magyar alkotmány e két fontos dokumentumának hasonlóságait vizsgálja. „E nagy horderejű kérdés, van-e a Magna Carta és az Aranybulla, Európának e két legrégebb alkotmányformája között okozati hasonlóság, még nem látszik véglegesen megoldottnak, különösen nem, ha a kialakult véleménnyel össze akarjuk egyeztetni mindazt, amit az egykorú angol és magyar szellemi érintkezésről tudunk. E dolgozatban csakis az angol és magyar érintkezéseknek szűk és sokszor el-elakadó ösvényén keressük az összekötő kapcsolatot a két híres szabadságlevél között, és ha a felette gyér, egymástól elszigetelt adatok összeegyeztetésével, értékük mérlegelésével, a tények egymásba kapcsolódó logikájának kimutatásával meg tudjuk könnyíteni annak a hídnak megépítését, amely az Aranybullától a Magna Carta felé ível, akkor a történettudománytól kell a felvetett kérdésre választ várnunk: vajon elég szélesnek találja-e az angol és magyar érintkezések felületét arra, hogy belőle az angol szellemnek a távoli Magyarország felé való áradására tudjunk következtetni? És akkor önmagától oldódik meg a sokat vitatott kérdés: a két régi alkotmány közötti hasonlóság a véletlen különös játéka-e, egy nagy általá-

nos szellemi áramlatnak egymáshoz hasonló, de egymástól teljesen független kifejezése, vagy csakugyan az angol szellem hatását kell ősi alkotmányunk formájában és tartalmában keresnünk?” (121.)

Abban, hogy Fest a történettudománytól vár választ, benne van az is, hogy ő magát a történettudományon kívül állónak érzi, ezért illetéktelennek a válaszadásra. Kétségtelen viszont, hogy nem pusztán anyagot gyűjt, tényeket tár fel és így a történészek keze alá dolgozik; azzal, hogy az összegyűjtött adatokat kombinálja, értékeli, „a tények egymásba kapcsolódó logikáját”-t keresi, történészi munkát végez, s az Aranybullától a Magna Cartáig ívelő híd megépítésén maga is fáradozik, nyilván eleve feltételezve a két dokumentum, illetve a két alkotmány közötti „oksági hasonlóság”-ot. Vagyis van egy koncepciója, amelyet szeretne a történettudomány által igazolva látni, s bár maga minden töle telhető érvet, bizonyítékot felvonultat, az egyértelmű – igenlő – válasz kimondásától tartózkodik. Nagyon tanulságos írásának befejezése; ebben egyebek közt azt írja Fest, hogy egy keresztes háború „oly személyes érintkezés lehetőségét adta magyar főpap – Tamás egri püspök – és angol bárók között, mely szinte kétségtelenné teszi a Magna Carta tartalmának, szellemének megismerését magyar részről.” A lehetőség persze csak lehetőség, nem bizonyosság, mint ahogy az sem *egészen kétségtelen*, ami csak *szinte* az. Néhány sorral lejjebb azt olvassuk az „Aranybulla három főpapjáról”, hogy „az angol szabadságlevelet [...] kétségtelenül volt alkalmuk megismerni, tanulmányozni.” (144.) De hogy éltek-e az alkalommal, az már nem kétségtelen. Egyébként ilyeneket olvashatunk: ismerhették-e, lehetett alkalmuk; s

Fest álláspontját inkább gyengítik, mintsem erősítik azok az érvek, amelyeket kérdés formájában ad elő: „Az Aranybulla szerkesztésénél, megvitatásánál e három prelátusnak szeme ne esett volna az angol szabadságlevélre, a magyar alkotmányos szabadságok kodifikálásánál ne plántálódott volna át egy-egy gondolat a Magna Cartából?” S miután Fest megállapítja, hogy a Párizsból hazatérő klerikusok „nemcsak a francia, hanem – bár szerényebb mértékben – az angol szellem által gazdagodva tértek haza”, megint csak kérdéssel érvel: „E nagy, termékeny hatások mellett nem természetes-e, ha Nyugatról származtatjuk az Aranybulla új gondolatait, főleg az ellenállás jogának eszméjét? és anakronizmus-e, ha az Aranybulla-ban megnyilatkozó angol szellemről beszélünk? És ki közvetítette volna jobban ezt az előttünk amúgy sem teljesen ismeretlen új szellemet, mint az angol származású főpap, a nagy műveltségű 'Robertus Anglicus'?” (144.) Ám a „kétségtelen” bizonyosság ellenében – talán meglepően – Fest sejtést, homályt, rejtélyességet emleget a tanulmány teljes egészében idézni érdemes záró bekezdésében: „Azt hiszem, adalékaim némi kis fényt fognak vetni e gondolatokban, művelődési hatásokban oly gazdag kornak egy sokat vitatott kérdésére. És jogunk van a részletkutatás világánál mélyebb és változatosabb szellemi életet sejteni, mint amilyent ismerünk. Távoli homályba burkolt korokkal úgy vagyunk, mint a metafizikai világgal: gazdagabbak, rejtélyesebbek, mint amilyeneknek képzeljük. Talán azokra is illik Hamlet szava:

There are more things in heaven and earth, Horatio,
Than are dreamt of in your philosophy.” (144.)

Az Aranybulla-téma láthatólag fontos Festnek: még 1934-ben kiad róla egy rövid cikket angolul a *Danubian Review*-ben, majd franciául a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ben, 1935-ben, s ugyanebben az évben rádióelőadást is tart róla, ami jelzi, hogy ez a kutatómunka aszkézisét lelkesen vállaló tudós az ismeretterjesztéstől, a tudománynépszerűsítéstől sem idegenkedik, s kész a legelőkelőbb szakfolyóiratokon kívül akár napilapokban is publikálni, vagy az Akadémia, a Történelmi Társulat felolvasó termeinek válogatott, kis közönségén kívül a rádióon át a legnagyobb nyilvánossághoz szólani. Az Aranybulla-cikkek megjelentetése, ha talán nem is kiinduló- vagy fordulópontja, mindenesetre fontos állomása egy már korábban megindult folyamatnak, amelyet idézett akadémiai emlékbeszédében Koltay-Kastner úgy jellemez, hogy „Fest Sándor Heinrich Gusztáv-típusú filológusnak indult és Bédier-szabású irodalomtörténésszé fejlődött”, de siet hozzáfűzni: „Régi anyaggyűjtő lelki ismeretessége azonban most sem tagadja meg magát.” (XXIX.)

Már egy jóval korábbi fontos tanulmánya, az említett *Angol hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig* (1917) sok mindent előlegez az Aranybulláról szóló írások és az azokat követő cikkek szemléleti és módszertani sajátosságaiból, amelyek Fest tudósi pályájának a Koltay-Kastner által említett módosulását jellemzik. De Fest ebben a tanulmányában is egyértelműen hitet tesz az adatok fontossága mellett: „A függelék, amely egymagában nagyobb terjedelmű dolgozatom általános részénél, az adatok tömegével támogatja fejtegetéseimet.” S akár tudósi hitvallásnak is olvashatjuk a következő mondatot: „Itt is arra irányult minden

igyekezetem, hogy olcsó elméletek helyett megbízható tájékoztatást nyújtsak.” (302.) Ebben a viszonylag korai írásában is gyakran bukkannak fel ilyen kifejezések: „úgy látszik” (303), „másrészt nem lehet tagadni, hogy bizonyos mértékig...” (308), „Lehet, hogy a későbbi erdélyi angomániának [...] talán van némi gyökere...” (uo.), „Úgy találjuk, hogy különösen az erdélyi református egyház hagyományai olvadhattak be” (uo.), „bizonyára nem ismételhette volna meg” (310), az új művelődési áramlatnak „bizonyos mértékig már megalapozott talaja volt” (uo.), „Lehet, hogy [Széchényi Ferenc] már a Theresianumban töltött idő alatt [...] megismerkedett az angol nyelvvel, [...] lehet, hogy Denis egyénisége volt rá hatással, [...] arra nézve nincs adatunk, hogy a magyar főúr figyelmé mikor irányul először Anglia felé. Valószínűleg akkor kezdődött az érdeklődése, amikor...” (312), „Londonba visszatérve – úgy látszik – az ország politikai viszonyai, alkotmánya érdeklik leginkább, bár útinaplójában feltűnően kevés a politikai vonatkozású megjegyzés” (313), „Valószínűleg ő [Esterházy Pál Antal] Thackeray 'magyar nábob'-ja a *Hiúság vásárában*” (314); és a filológiai tisztesség mulatságos példája: „Saját véleményem, amelyet azonban nem tudok adattal támogatni, az, hogy Bolyai Göttingában tanult meg angolul.” (334–335.)

A témakörök bővülése és a lankadatlan gyűjtőmunkával feltárt adatok bősége elodázhatatlanná tette az anyag rendszerező feldolgozását, s Fest egy cseppet sem könnyű dilemma elé került. Látnia kellett, hogy az, amit összegyűjtött, kinötte az „adalékok” vagy „vonatkozások” jellegű cikkek kereteit, s nemcsak terjedelmi, hanem tartalmi, műfaji okoknál fogva is.

De bármilyen gazdag volt is ez az anyag, egyértelmű, adatokkal körülbástyázott – hogy úgy mondjam, „légmentesen záró” – megállapításokat nem mindig lehetett levezetni belőle. Hézagok, homályos folatok csakúgy akadtak benne, mint ellentmondások, s olyan mennyiségű és súlyú adatok felbukkanását nem lehetett remélni, amelyek ezeket pótolni, áthidalni tudták volna. Maradt tehát a tudósi fantázia, sejtések, kombinációk, személyes vélemények, ötletek, feltevések, elméletek, csupa olyasmi, amitől pályája előbbi szakaszában Fest finnyásan, szinte tüntetően elzárkózott. Hogy mi vitte rá korábbi merev álláspontjának lazítására, sőt feladására, csak találgatni lehet. Talán a hatalmas anyag pusztá tömegével – mondhatni: tehetetlenségi nyomatékával – taszította Festet egy olyan útra, ahonnan már nem volt visszatérés; de hát ez végül is folytatása volt annak az útszakasznak, amelyet addig adat- és anyaggyűjtőként megtett. Lehet, hogy Fest maga is logikusnak, sőt elkerülhetetlennek érezte a továbblépést, esetleg tudósi erkölcsi kötelességének is, hogy a felgyülemlett hatalmas anyag rendszerezését, értelmezését, összefoglaló feldolgozását ő maga végezze, mint aki erre végül is a legilletékesebb.

Fejlődéstörténetének jellemző dokumentuma az első Aranybulla-cikknél körülbelül egy évvel később keletkezett írása: *A legrégebb érintkezés Anglia és Magyarország között* (Budapesti Szemle, 1935). Ennek középpontjában a jeruzsálemi zarándokútján 1012-ben Ausztriában, Stockerau környékén vértanúságot szenvedett ír zarándok, Colman története áll. Fest hangsúlyozza, hogy a legendát különválasztja a valóságtól, ahogy az el is várható egy olyan filológustól, aki a tényeket,

adatokat úgy tiszteli, mint ő. A legenda-képződés során felmerült, hogy Colman II. Malachiás írországi király leszármazottja, vagy talán Malcolm skót király fia. „A királyi származásról való hír azonban éppúgy a legenda birodalmába tartozik, mint a Colman halála után megesett csodák.” (4.) Akire Fest hivatkozik: „Egy Aloldus de Peklarn, ’III. Adalbert osztrák örgróf káplánja’, jóformán kortársa [...] Colmannak”, de amit a továbbiakban róla mond, kételyeket ébreszt még a létezését illetőleg is, s állításainak történeti hitelét, forrásértékét ugyancsak kérdésessé teszi. „Ennek az állítólagos Aloldusnak feljegyzései egy sokat vitatott krónikában (*Notulae Anecdotae*) maradtak fenn. Igaz, hogy magáról Aloldusról semmit sem tudunk, hogy a feljegyzések szavahihetőségéhez ilyenképpen sok kétség fér, hogy ezt a ’krónikát’ általában hamisítványnak tartják, de bármint legyen is, bármily hitel vagy kételkedést érdemeljen is ez a krónika, az az egy bizonyos, hogy a Colman-legenda történelmi alapját sokkal tisztábban látjuk a *Notulae*-ben, mint a legenda későbbi, kiszínezett változataiban. Bizonyos józanságra ismerünk az egyszerű előadásban, mely szerint Colman zarándok az 1012. esztendőben Írországból jött. Királyi eredetről, Skóciáról semmit sem említ. Ezt kell történelmi valónak elfogadnunk.” (4–5.) „Az e korban sűrűn használt ír névnek megegyezése ’Aloldus’ (?) egyszerű előadásával [...] megerősít bennünket abban a nézetünkben, hogy semmi okunk sincs kételkedni a mi Szent Colmannunk írországi származásában.” (5.) De: „Jóval bonyolultabb a magyar király szerepének tisztázása a Colmanról szóló legendakörben. Valamennyi változat tud arról, hogy a magyarok királya a szent

ereklyét [Colman Melkben eltemetett csodatévő holttestét] megszerezte, azt azonban rövid idő múlva visszaadni kényszerült. [...] De általában Péter magyar királyt említik a középkori források. A nagy tudományú, magyar származású Kollár Ádám is ezen a nyomon indulva, színes bőbeszédűséggel részletezi Péter király kívánságát, kérését...” (Uo.) Ezek után kissé meglepő a cikk folytatása: „Melyik magyar király hozatta tehát Colman holttestét Magyarországra, Szent István-e, vagy Péter? A melki bencések történetét [...] a melki kolostor levéltárnoka írta meg. Szerinte a legenda összes kézírata Péter király nevét említi, az osztrák örgróf pedig I. Henrik. A Colman-legenda számottevő változatai szerint ettől az I. Henrik örgróftól öccse, Poppo trieri érsek útján kérte a magyar király a holttestet. Ha ennek a királyi megkeresésnek volna történeti alapja s ha Colman holtteste [...] csakugyan Magyarországra került volna, akkor az csak 1018-ig történhetett, mert ebben az esztendőben halt meg I. Henrik osztrák örgróf. A legenda ilyen értelmezése szerint a kegyes Szent István szerezte volna meg – bár csak rövid időre – a melki templom híres ereklyéjét az 1018. esztendő előtt.” (Uo.)

A sok „volna” elbizonytalanítja az olvasót; de az is, amit Aloldusról, a *Notulae*-ről mond Fest, annyira ellentmondásos, érvnek annyira ingatag, hogy egyértelműen ő sem foglal állást, pedig az állásfoglalás szükségessége itt már kényszerítő erővel jelentkezik. Fest azt sugallja, hogy a szóban forgó magyar király Szent István; de vajon bizonyítéknak elegendő-e I. Henrik örgróf halálának dátuma az „általában Péter magyar királyt” említő középkori források és a Colman-legenda „összes

kézirata” ellenében? Levonatlan, levonhatatlan végkövetkeztetések híján is nagyon tanulságosnak érzem ezt a cikket, ha nem is a témát, de a szerzőt illetőleg: az adatok biztonságos fedezékét odahagyó, és vonzó, de bizonytalan kimenetelű portyára kimerészkedő filológus egyelőre idegenül mozog a szokatlan terepen. Ám nincs messze az idő, amikor az ilyenfajta portyák, csatározások fogják lekötni erejének jelentős részét.

Már a Colman-cikkben felbukkan, ha csak mellékesen is, egy rövid utalásban, a téma, amely majd a Fest-életmű legnagyobb „harci kérdés”-évé válik: Szent Margit skóciai királyné magyar származása. Fest cáfolja, hogy „Eadmund és Eduard angolszász hercegeknek Szent István királyunkhoz való menekülése” volna – ahogy azt a közhit tartja – a legelső mozzanat „két egymástól igen távol eső országnak – Angliának és Magyarországnak – érintkezése történetében.” Magának a ténynek a jelentőségét azonban a legkevésbé sem tagadja. „Ez a nevezetes esemény a maga következményeivel tudvalevőleg nyomot hagyott Anglia és Skócia történetében is, és bár a tudomány egyes részletkérdéseket eddig még nem tisztázott teljesen, az angolszász hercegek sorsát, Margit skót királyné származását az angol történelmi irodalom minden kétséget kizáróan Magyarországhoz kapcsolja.” (3.) És még ugyanebben az évben, 1935-ben több írása jelenik meg, magyarul és angolul, amelyeknek Skóciai Szent Margit a tárgyuk. Igaz, ezek közt vannak rövid újságcikkek is, pl. A Magyar Asszonyban egy mindössze kétoldalas írás, vagy egy hétoldalas cikk a Danubian Reviewban. De egyre szaporodnak és hosszabbodnak a cikkek, s Fest egyre szilárdabb meggyőző-

déssel hirdeti, hogy Skóciai Szent Margit a mi Szent Istvánunk unokája, a király Agatha (Ágota) nevű leányának a leánya. Fest az ő tudósi teljesítményét igen nagyra becsülő Koltay-Kastner szerint is „könnyen beleéli magát a kezdetben még óvatosan megfogalmazott hipotézisbe. Bírálát és ellenkezés csak azzal az eredménnyel járnak, hogy mindinkább ’alaptalannak és kizártnak’ lát minden, az övétől eltérő magyarázatot. Van úgy, hogy népszerű hangon megismételt fejtegetésében ’közismert tény’-nyé lép elő az, ami a tudományos feldolgozásban még csak óvatos feltételezésként jelentkezett s minek elfogadásáról vagy elvetéséről magának az olvasónak kellett döntenet.” (XXIX.)

Arról szó sincs, hogy a tárgyyszerű, tényszerű, adatszerű tájékoztatás rendíthetetlen híve egyszer csak felcsap „olcsó elméletek” fabrikálójának. Ilyenféle gyanúnak már csak az írások gazdag filológiai apparátusa is ellene mond. Nem olcsók ezek az elméletek sem Festnek, aki hallatlan mennyiségű munkát és tudást fektet beléjük, sem az olvasóinak, akiket alaposan megdolgoztat, s akiknek ugyancsak hatalmas ismeretanyaggal és szakszerű felkészültséggel kell rendelkezniük ahhoz, hogy a témérdek adatot át tudják tekinteni, kritikailag meg tudják rostálni, és érveket, ellenérveket ütköztetve el tudják dönteni, elfogadják-e vagy elutasítják Fest következtetéseit. Hogy elfogadják-e vagy sem, paradox módon szinte mindegy; egy biztos: maga a teljesítmény lenyűgöző. Igaz, némileg riasztó is. Gondoljunk pl. Fest imponálóan nagy idegennyelv-tudására, arra, hogy idegen nyelvű szövegeket általában eredetiben idéz, mondhatnánk: természetesen, ami azt is jelenti, hogy olvasóitól – ugyancsak természetesen – a

magához mérhető idegennyelv-ismeretet vár el, legalább a szövegértés szintjén. Néha – talán az olvasó iránti figyelemtől vezetve? – a szigorú következetességtől eltérve hajlik az olyanféle kompromisszumra, mint hogy angol szöveget magyarul is vagy csak magyarul idéz, de az utóbbi esetben is közli az eredetét, legtöbbször lábjegyzetben, vagy hogy a „könnyebb érthetőség kedvéért” ó-angol szöveget modern angol fordításban közöl (43). Francia és német szövegpéldáit – megint csak azt mondhatom: természetesen – eredetiben közli. Azon már el lehet tűnődni, hogy Gaimarnak az angolok történetét tárgyaló ó-francia verses krónikájából vett többoldalnyi, vagy a közép-felnémet változatokban fennmaradt Oswald-költeményből származó, kisebb terjedelmű idézetekkel talán nemcsak a mai olvasó boldogul nehezen vagy sehogy sem; ezek a falatok alighanem megakadtak a Fest-kortársak torkán is. Itt jegyzem meg, hogy Festnek vannak a magyaron és az angolon kívül német nyelven írt cikkei is, amelyekből párat mutatóba e kötetbe is felvettek a szerkesztők, de magyar fordításban, mert nyilván a német nyelv ismeretét sem tételezték fel a mai olvasókról. Jogos a kérdés, amely talán felvetődött a szerkesztőkben is: nem kellett volna az ó-francia és közép-felnémet idézeteket a jegyzetekben magyarul is közölni? Bizonyos precedenssel maga Fest is szolgál, amikor angol idézeteket magyarul (is) közöl, ha nem is mindig, vagy ó-angol szövegrészeket, mint láttuk, a „könnyebb érthetőség kedvéért” modern angol átiratban idéz.

De az idegen nyelvek tudásának vagy nem-tudásának kényes kérdése igazából nem az ó-angol, ó-francia, vagy közép-

felnémet szövegekkel kapcsolatban merül fel. A legtöbb gondot a viszonylag sok, viszonylag terjedelmes és dokumentumértékét tekintve nagyon fontos latin idézetanyag jelenti. A Fest halála óta eltelt évtizedekben az élő nyelvek oktatásának átlagos színvonala is süllyedt, de a legmostohább sors a latinnak jutott, amely középkori tantárgyként voltaképpen megszűnt, az utóbbi években mutatkozó némi javulás pedig nem hozott látványos eredményt, és könnyen megjósolható, hogy a jövőben sem fog. Vagyis latinul csak valamennyire is tudó új nemzedék nincs, a hajdani klasszikus gimnáziumban alapos latin képzésben részesült utolsó generáció utolsó mohikánjai most vannak kihalóban; Fest cikkeinek fontos latin szövegbetéiteit tehát ma senki sem tudja elolvasni, s így valójában magukat a cikkeket sem tudja megérteni. És ha arra gondolok, hogy ezt az *első* Fest-kötetet új, javított, bővített kiadás aligha fogja követni, csak még inkább fájlalom, hogy elmaradt az a szerkesztői beavatkozás, a latin szövegek közlése magyarul is, amely pedig jelentősen növelte volna a könyv használhatóságát.

A szerkesztői elvek és gyakorlat ellen egyébként nincsenek ennél súlyosabb kifogásaim. Én valószínűleg keletkezésük időrendjében közöltem volna Fest írásait, ami világosabban mutatta volna meg szerzőjük tudósi fejlődéstörténetét, de az itt érvényesülő tematikus elrendezés jogsúltóságát is elismerem, és akiket az írások időrendje érdekel, azt is megtalálják, Fest életművének a kötetben közölt igen gondosan összeállított bibliográfiájában. A szerkesztők szövegközlési elveivel azonban nem tudok teljesen egyetérteni. Pl. azzal, amelyet Czigány Lóránt a bevezetőben így ismertet: „A szövegetek ott,

ahol ez a jobb olvashatóságot elősegíti, enyhén stilizáltuk: leggyakrabban szórendcserékkel, olykor szavak kicserélésével. [...] Az angol nyelvű szöveget nyersanyagként tekintetem, s a magyar eredeti alapján olykor újrafordítottam.” (XI–XII.) Azt, hogy a helyesírást a szerkesztők a ma érvényes akadémiai helyesírás szerint, vagy hogy a középkori nevek írásmódját a ma legközismertebb formájában egységesítették, helyeslem. De hogy csakugyan szükséges volt-e olykor „a Fest által vagy magyarosan (például Nikápoly Nicapole helyett), vagy németül írt helységneveket (a belgiumi Luik német nevét, Lüttich, használja; az angolok a francia formát, Liège, ismerik csupán) megváltoztatni” (XII), abban már nem vagyok biztos. (Ezt az elvet egyébként a szerkesztők nem is érvényesítik következetesen.) A ma esetleg szokatlannak, esetleg avultnak ható

neveknek van valami – Festre és a maga korára – jellemző hangulati értékük, a használatuk okozta homályt pedig egy-egy szerkesztői jegyzettel el lehetett volna oszlatni. Feltétlenül dicsérendő és szerencsés viszont a szerkesztőknek az a döntése, hogy felvették a kötetbe Koltay-Kastner Jenő 1948-ban még elkészült, de már el nem hangzott és nyomtatásban eddig meg nem jelent akadémiai emlékeztetőjét.

A szövegek nyomdai előkészítésére és korrigálására nagyobb gondot kellett volna fordítani. Több a sajtóhiba vagy bosszantó elírás, mint amennyi egy ilyen jellegű és terjedelmű kiadványba óhatatlanul be szokott csúszni. A kiadó, illetve a nyomda egyébként tipográfiai jó munkát végzett, de a könyv szebb és a használatot jobban álló kötet érdemelt volna.

Ruttkay Kálmán

BESSENYEI GYÖRGY: TARIMÉNES ÚTAZÁSA

Sajtó alá rendezte Nagy Imre, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 609 l. (Bessenyei György Összes Művei).

A kritikai kiadások szövegközlését szabályrendszer regulálja, az óhajtott egységesítés céljából előírások szólnak az alapszövegek kiválasztásáról, művek sorrendjéről, a javításokról és jelzéseikről, a jegyzetelésről stb. Ám némi túlzással (netalán frivolsággal) azt mondhatjuk, hogy e szabályok voltaképpen leírások arról, amitől el kell térni. Különösen így van ez régebbi korok szövegeinél, s így a most szóban forgó 18–19. század műveinél. Autográf kéziratokat ritkán őriztek meg, néha a szerző, néha a hagyatékot gondozó utódok kezén tűntek el; néha csupán másolatokat ismerhetünk meg, amelyeket vagy látott és

korrigált a szerző, vagy (már) nem; a bírálatra, nyomtatásra küldött munkákba ismert vagy ismeretlen személyek belejavítottak, s nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg, hogy mit fogadott el az író és mit nem; előkerülnek aztán külön lapokon művek, mű-részletek cím és helyük jelölése nélkül; meglévő alkotásaikat maguk a szerzők többszörösen javították, átírták, átszerkesztették; elveszett, elégetett kéziratokat később emlékezetből újra leírtak; helyesírásuk bizonytalan – és így tovább. Miként lehet ilyen adottságok mellett az alapszabályoknak megfelelő, egységes, lehetőleg autográf alapszöveget

közölni, a kronológiai rendet megállapítani, az ultima manus elvét érvényesíteni? A Bessenyei kritikai kiadás valamennyi kötetének szerkesztői szembesültek e problémákkal, s ezen belül, kívül még több, az egyes műveknél, gyűjteményeknél (versek, tanulmányok) felmerülő speciális feladatokkal. Nagy Imre, a *Tariménes útazása* sajtó alá rendezője egy beszédes című kismonográfiában (*Utazás egy regény körül*, Pécs, 1998) s a kritikai kiadás előszavában számolt be e nagyon is nehéz út kezdetéről, mérföldköveiről, célállomásairól.

Igencsak hányatott sorsú műről van szó. Bessenyei bihari magánya első, nagyon aktív korszakában készült a regény 1802–1804-ben; s bár a kortársak, a közvetlen utódok tudtak róla, csupán 1853-ban jelent meg egy részlete a Szépirodalmi Lapokban, a teljes mű pedig csak 1930-ban, Vajthó László lelkes közreműködésével. Mindkét kiadás alapja egy pontosan nem datálható, gondos, de a szerző által nem látott, tehát nem autentikus másolat. A kritikai kiadás szerkesztőjének körültekintő, alapos kutatómunkát kellett vállalnia, hogy tudományos rangú, autentikus szöveget illeszthessünk a Bessenyei-életműbe. Szakirodalmi utalások nyomán talált meg három hiteles kéziratot. Az egyiket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, ez a regény ötödik könyvének a szerző kezétől való leírása; a második a Ráday Könyvtár tulajdona, ez másolat a regény első és második könyvről, de az író látta, javította, tehát hitelesnek vehető; a harmadik szintén másolat a harmadik könyvről, Bessenyei azt is átnézte, korrigálta, s maga küldte Sárospatakra, megőrzését kérve egy *Jegyzésben* – így ez a rész is alapszövegnek tartható. Alapos utánjárással sikerült még egy hat lapnyi autográf kéziratot is

feldolgozni, ez a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található, s a regény negyedik könyvének részlete. A teljes mű egységesen leírt szövegét csak az a nem-autentikus másolat őrzi, amelyet Vajthóék adtak ki 1930-ban, lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár. Az áttekinthetőségből világos, hogy a kritikai kiadás nem adhat tökéletesen egységes, minden részletében hiteles szöveget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egység kedvéért a szerkesztő nem mondhatott le az autográf írások közléséről az ötödik, az első, a második és harmadik könyvnél, illetve a negyedik egy részleténél, s nem degradálhatta jegyzetként a regény említett, nem autentikus szövege mellé. Inkább „fordítva” járt el: a hiteles kéziratokat közölte, s a szövegvizsgálatok, további kutatások számára igen hasznosan az alapszöveghez fűzi jegyzetben a másolat eltéréseit. Amelyet kényszerűségből csak a hagyatékokból hiányzó negyedik könyvnél vesz főszövegnek. Vagyis örömmel nyugtázhathatjuk, hogy a *Világosításból* és öt könyvből álló mű nagyobb részét immár autentikus iratokból ismerhetjük meg. Nyilvánvaló az is, hogy az autográf kézirat alapján nem volt lehetséges a nem egészen hiteles negyedik könyvet javítani; egyrészt, mert Bessenyeinek nem volt egységes, kivehetően szabályozott helyesírása, másrészt kiszámíthatatlan szó-, stílus-, szerkesztés-korrekciók, esetleges bővítések, tömörítések is feltételezhetők.

Részlegesen érvényesíthető itt a kronológiai rend, az ultima manus elve. Teljes pontossággal ugyanis nem jelölhető meg az iratok elkészülésének időpontja, időrendje, s az sem, hogy a szerző mikor látta utoljára kézirateit. Érvek szólnak a Nagy Imre által jelzett sorrend mellett: a Ráday

Könyvtárban őrzött első és második, a sárospataki harmadik könyv Bessenyei által javított másolata valószínűleg későbbi, mint az ötödik könyv autográf kézírata. Ám feltehetjük azt is, hogy esetleg közvetlenül az elkészítés után a szerző másoltatta a regényt, s nyomban át is nézte, így talán megvult a negyedik könyvé is, csak elveszett – ily módon közel egykorú kéziratokról van szó (1803-ra datálják a sárospataki küldeményt is). Számításba vehetjük még az író sokat emlegetett, sietős írásmódját, türelmetlenségét, s minthogy ekkoriban több művön dolgozott, figyelme megoszlott, s ez akadályozta meg a regény egészének javításában. S talán el akarta végezni ezt is, s utólag kiegészíteni a Sárospatakra küldött részletet. Mindez azonban csupán feltételezés – mindenestre jelzése annak, hogy hányféle kronológiai bizonytalanság kísérti a Bessenyei műveivel fáradozó irodalmárt. Toldjuk meg ezeket még egy kérdőjellel. A szerkesztő azt írja, hogy a teljes mű nem autentikus másolata „nagy valószínűséggel korábbi” a javított kéziratoknál, mivel nem veszi figyelembe Bessenyei korrekcióit, s nem is a szerző hagyatékából került elő. De hátha csak arról van szó, hogy a szöveg leírója egy későbbi időpontban egyszerűen nem tudott a szerző által átnézett részokről vagy nem ért hozzá – ily módon készülése ideje bizonytalan. Ide tartozik az a bevezetőben említett feltételezés is, hogy létezett még egy, ez idáig nem ismert változat, leírás, s a másolat ennek alapján készült. Végül azonban – feltételezések és kérdőjelek mellett – ma a legbiztosabb, ha elfogadjuk Nagy Imre józan meg gondolásra alapozott sorrendjét: az ötödik könyv autográf kézírata a legkorábbi, időrendben ezt követik a másolatok: elsőként a kiadá-

sok javítatlan szövege, majd a szerző által korrigált részek – annak tudatában, hogy határozottan egyik sem datálható.

A Bessenyei kritikai kiadás kötetéhez nagyobb tanulmány tartozik. Nagy Imre itt számol be az alapszöveg kialakításának problémáiról, tájékoztat a fellelt, fellelhető szövegek körüli tudnivalókról; leírja Bessenyei helyesírásának jellemző vonásait (közép-magyarországi jellegét, a provincializmus és a normativitás közötti átmeneti voltát, következtelen és egyéni vonásait). Hasznos, eszmetörténeti háttérű összképet kapunk a kései művek, főként az államelméleti, a történeti, a filozófiai munkák és a regény konkordanciáiról, ami ez esetben különösen jogosult és informatív, mivel, mint említettük, a szerző több, különféle műfajú munkán dolgozott egyidejűleg (*A Természet Világa, A' társaságnak eredete és országlása, Magyar Országának Törvényes Állása, A bihari remete, Az értelemnek keresése, Rómának viselt dolgai*). Bessenyei ezekben nézetei összefoglalására törekedett, s legfőképpen arra, hogy az ember helyét határozza meg a világ és a világot átható filozófiai, társadalmi, természeti, erkölcsi törvények rendszereiben. Úgy tűnik, hogy mindezt a regény műfajában tehette meg legszabadabban és legszemélyesebben. Itt összefoglalhatta meggyőződéseit, szétszítva azokat szereplői között; az elméleteket, a tapasztalatokat, az élményeket és érzéseket átszínezte a fikció képeivel, egyéni árnyalatokkal. Sokoldalú fejtegetést olvashatunk itt a *Tariménes útazása* műfajáról, utóélete hosszú, ellentmondásos történetéről.

Az alaphangot Kazinczy adta meg, s a nem éppen elismerő vélemény hosszú időre meghatározta a mű értékelését, vizsgálatának irányát. Bessenyei 1802-ben

küldött neki mutatványt a készülő regényből, amely nem nyerte meg Kazinczy tetszését. Még ez évben számol be levelezésükről, Bessenyei munkásságáról Kis Jánosnak; a regényről ezt írja: „Voltairi románkákat írkal ’s keféli a bolondokat. Minek az? és kivált úgy pajkosan – und so seicht! – mint Voltaire?” (KazLev, II, 495.) A „románkák” így, kicsinyítő képzővel, többes számban a műfaj degradálását is jelenti, a sekélyességet jelző minősítéssel együtt amolyan szórakoztatóan didaktikus tucat-műnek tartja; másfelől Voltaire-utánzatnak (akit ő sohasem kedvelt). Nagy Imre összefoglalásából aztán kiderül, hogy a későbbi tanulmányokban is dominál a tanító célzat filozófiával, utópiával, állambölcselettel kiegészített emlegetése; a Voltaire, Montesquieu és egyéb mintákhoz kapcsolódó hasonlítások hosszú sora. Kazinczy ugyan elődjeként ismerte el a testőrírók munkásságát, *A tübingai pályaműben* (1808) az ő érdemüknek tartja a „gyönyörű új hajnal” kezdetét, ám az ő prózairói példaképe Báróczi volt, Bessenyei csak mellette, sőt, mondhatni mögötte áll, valahányszor róluk szól. Nagy Imre az író és a regény méltóbb értékelése kezdetét Závodszy Károly Bessenyei-monográfiájához (1872) köti. Okvetlen hozzá kell fűznünk ehhez Toldy értékelését: részben az 1772 centenáriumban elmondott ünnepi beszédet (*A magyar irodalom legújabb koráról: Irodalmi arcképek és szakaszok*, Bp., 1873), amelyben a nemzeti irodalom ébresztője nem a testőrírók köre, hanem, szinte romantikus hősként, egymaga Bessenyei; összefoglaló nagy művében (*A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., 1864–1865) pedig a még kiadatlan *Tariménes utazását* a regényműfaj előzményeként méltatja. Fontos ezt hangsúlyoznunk,

mert Toldy rangja, személye, irodalomtörténeti alapvetései ismertették el és kanonizálták Bessenyei munkásságát (és regényét), működését is ő kapcsolta az irodalmi fejlődés, a 19. századi felvirágzás folyamatahoz.

A *Tariménes utazásáról* értő, részletesebb elemzések aztán a 19. század végétől kezdve készültek – olvassuk a bevezető tanulmány gazdag anyagában –, s lassan, fokozatosan bontakozik ki a regény összetett műfajának képe. A didaktikus, az elméleti jelleg mellett szó van már kalandos cselekményességéről, leírásai színességéről, ítéletei és hangja ironikus vonásairól, a szereplők és a beszéltetés sokféleségéről, a párbeszédnek elevenségéről, személyes, életrajzi, érzelmi, hangulati árnyalatairól. Nagy Imre számba véve a mű hazai előzményeit is, joggal állapítja meg, hogy Bessenyei sokrétű epikai műfajt teremtett „a filozófiai regény, az államregény és az utópisztikus regény határvidékén” (72), amelyben felhasználta a heroikus regény, a pedagógiai elbeszélés elemeit, s fontos, a formát is meghatározó szerepe van benne a vadember és az utazás motívumának. Ez utóbbit magam hangsúlyosabban említeném. Bahtyin tanulmánya óta (*A tér és az idő a regényben* = Uő., *A szó esztétikája*, Bp., 1976) tudjuk, hogy az utazás kronotoposza az ókortól kezdve a 19. század elejéig jellemzően formálja az epikai műveket. Az időt illetően: a szerzők a szerkezetet meghatározó módon fűzték fel az utazásra a mű cselekményének folyamatát; az utazási kalandregényekben például a kaland-idők mozaikszerűségét, egymáshoz kapcsolását. A helyek változása szerint következtek, alakultak a leírások, a szereplők ábrázolása, ők a különböző térségeken szembesültek sokféle szo-

kással, ismeretanyaggal, kapcsolatok létesültek, amelyekben megmérettetett, formálódott jellemük és sorsuk. Így változik az elhagyott vidékről a fényes fővárosba, a tudatlan, durva környezetből a művelt világba kerülő ifjú Tariménes élete, karaktere; így ítéli meg a kirakades (Voltaire vadembere, Montesquieu perzsái) a civilizáció fonákságait; így ismerik meg a háború idegen földjén és eseményeiben a különböző államrendek ellentéteit – hogy aztán tapasztalatokkal, tudással, sokféle emberi köteléssel gazdagodva találják (vagy ne találják) meg helyüket a világban. Az utazás kronotoposza nálunk még a verses epika elbeszélő formáiban, jellemábrázolásában is észlelhető: Gvadányinál a Pest-Budára tartó nótárius vidéki és városi szokásokkal ütköző viszontagságaiban; Fazekas Lúdas Matyija céljának alárendelt ismeretszerző külföldi és hazai eseményeiben, jelleme alakulásában. A modern

narratológiai irodalom elemző szempontjai (ahogy ezt már a szerkesztő-szerző írásában is látjuk), a történet-megjelenítés időviszonyai, módozatai, a beszélők és a beszéltetés, s az egyéb módszerek, vizsgálatok fogják teljesebbé, általánosabb érvényűvé tenni azt az értékelést, amelyet a kritikai kiadás készítője jelentős munkájával megalapozott.

Neki köszönhető mindenekelőtt a mű hiteles szövegének közlése: alapos kutatás, nem könnyű mérlegelések, filológiai aprómunka eredménye ez, amelyet hasznos szövegkritikai és magyarázó jegyzetek tesznek teljessé. Itt közölt tanulmányában (s említett könyvében) olvashatjuk a regény irodalomtörténeti, nyelvészeti, műfaji, recepciótörténeti s egyéb, sok szempontú elemző áttekintését. Elismerés és köszönet illeti munkáját.

Mezei Márta

A SZÉTSZÓRT RENDSZER.

TANULMÁNYOK BESSENYEI GYÖRGY ÉLETMŰVÉRŐL

Szerkesztette Csorba Sándor, Margócsy Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 211 l.

Két konferencia előadásainak írott változatát foglalja magába e kötet, melyeket 1997-ben, Bessenyei György (valószínűsíthető) születési dátumának 250. évfordulóján rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Irodalomtudományi Intézete, valamint a Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Mint a kissé önironikus címadás is sejteti, az előadások kötetbeli megjelentetése nem pusztán kultusztörténeti gesztus: e szövegekből, ha rendszerezetlenül is, kirajzolódnak a Bessenyei-kutatás jelenlegi helyzetének mar-

káns irányvonalai, a 18. század végi magyar irodalom kutatására nézve sem minden tanulság nélkül.

Mindössze két tanulmány nem lép túl a szakirodalom korábbi megállapításainak összegzésén: Kosáry Domokos bevezető előadásszövege (*Bessenyei és a felvilágosult rendi mozgalom*) pozíciójából következően összegző-vitaindító jellegű, a szociológiai vonatkozások felvetésében hagyományos diskurzust követ. Szembeötlő hiányra utal azonban a kötet egyetlen (!) nyelvészeti tárgyú írása (Szathmári István:

Bessenyei magyar nyelvi programja – mai szemmel). Címével ellentétben ugyanis nem veti fel a modern retorikai-stilisztikai iskolák szempontjait, s nem mozdul el a történeti szociolingvisztika irányába sem, mely mikrofilológiai alapozással a puszta leírás és regisztrálás túl Bessenyei nyelvi programjának újabb sajátosságait tárhatná fel. A több szöveg által hangsúlyozott szemlélet- és paradigmaváltás körvonalai a felvilágosodás-kutatást illetően a nyelvészeti szakirodalomban nem látszanak körvonalazódni. Holott Thimár Attila tanulmányának kritikai észrevételei – *Adalék a „Jámbor szándék” szerzőségének kérdéséhez* – jól mutatják, hogy a hagyományos stilisztikai elemzés metodikája kevésbé hatékony, amennyiben nem áll mögötte részletes textológiai-mikrofilológiai argumentáció. Egyébiránt módszer-tanilag figyelemreméltó, hogy e tanulmány nem csupán filológiai kérdésfeltevessel dolgozik (mennyiben tulajdonítható Bessenyei Györgynek a *Jámbor szándék* szerzősége, milyen mértékben avatkozott be e szövegbe Révai), hanem komparatív elemzéssel feltárja a vizsgált szöveg történeti olvasatainak módosulását is a megírás és közrebocsátás közötti időszakban.

Hagyományos filológiai szemléletet képviselnek Csorba Sándor tanulmányai (*Adalékok Bessenyei életének utolsó évtizedéhez, Bessenyei végrendelete*), melyek Bessenyei 1782 utáni közéleti (megyei) tevékenységét, illetve betegségének körülményeit tárják fel. A Bessenyei életének utolsó évtizedét vizsgáló tanulmány mutatja, a szerző jól tájékozódik Bihar vármege levéltári anyagának, mindenekelőtt a közgyűlési jegyzőkönyveknek szövegeiben, ezáltal számos ponton módosítja a Bessenyei-biográfia Gálos

Rezső által vázolt, ez idáig legrészletesebb változatát. Nem lép ugyan fel e biográfia-variáns újrastrukturálásának igényével, s a kortárs szövegeket nem történeti kontextusként (*A természet világa* vagy a *Tariménes utazása* szövegének történeti kontextusaként) kezeli, hanem tényfeltáró tevékenység tárgyaként. Mindez azonban nem róható fel egy történeti-oknyomozó stratégiával dolgozó kutatónak, aki a forrásszöveg-bázis bővítésével fontos hiánypótló tevékenységet folytat. A kötetben egyedül Csorba Sándor tanulmányai épülnek a szakirodalom számára mindezidáig ismeretlen, levéltári kutatásokkal hozzáférhetővé tett szövegekre: a szerző a történettudomány hiányait pótolja az adott korszakra nézve a forrás-feltárás és a biográfia szociológiailag is megragadható részletezése terén. E szempontból lényeges a Bessenyei végrendeletét elemző tanulmány függelékében közölt végrendelet-szöveg, melynek segítségével ugyan csupán írja lélektani motiváltságát nyomozza Csorba, de a tanulmány elején maga is felveti, hogy számos Bessenyei-mű szövegének olvasatához kínálhat releváns kontextust. Ezen filológiai adalékok tehát – következő lépésben – a tényfeltáráson túllépő szemléletbeli-metodikai váltással válhatnak szerves részévé a Bessenyei-szövegek esztétikai, netán szociológiai szempontrendszerét feltáró olvasatoknak.

Látszólag szintén kitaposott utat jár, legalábbis a Bessenyei-kutatás szempontjából, a kötet két kultusztörténeti tanulmánya, Antal Attila *A messzeség és a múlt hívása* című fejtegetése és Margócsy József *Bessenyei szellemi hagyatéka és Nyíregyháza* című írása. A helyi kultusztörténettel korábban Némedi Lajos és Bánszki István tanulmányai mellett külön kötetben

is foglalkozott Katona Béla, *Bessenyei György és Nyíregyháza* címmel. E szövegek azonban inkább helytörténeti adalékok gyűjteményei, s talán e tradíciót követve jelentette ki előadása kezdetén Margócsy József is, hogy az „inkább helytörténeti, mint filológiai beszámoló”, holott tanulmánya a korábbi szakirodalommal szemben intézménytörténeti szempontból is figyelemreméltó. S bár Antal Attila elemzése Áprily Lajos *Bessenyei* című verséről kevéssé regionális vonatkozású, nem jelent szemléleti váltást szakirodalmi előzményeihez képest. Hiszen, mint azt a Petőfi Irodalmi Múzeum által több alkalommal megrendezett kultusztörténeti konferenciák tanúsága mutatja, a kultusztörténet távlata nem annyira a hagyomány tudatosításában rejlik, mint inkább az irodalmi kánonképződés folyamatának és az irodalom intézménytörténeti aspektusainak feltárásában, s e szempontból a Bessenyei Kör/Társaság működése nem pusztán helytörténeti adalék.

A Bessenyei-kutatásban korábban is hangsúlyos részdiszciplínák voltak az összehasonlító irodalomtörténet és az ehhez szorosan kötődő műfaj történet, melyeket e kötetben három tanulmány, Kókay György, Penke Olga és Dávidházi Péter írása képvisel. Kókay György tanulmánya (ha nem is elsőként a szakirodalomban) párhuzamokat mutat fel, „amelyek Muratori nevezetes munkáinak legfőbb tételei és Bessenyei gondolatai között kimutathatók”. E filológiai jól argumentált párhuzamok olyan lényeges kérdéskörökre világítanak rá (jelen tanulmányban még csupán jelzésszerűen), mint Muratori vélhető hatása a magyar tudományszervező törekvésekre. Az effajta következtetések szempontjából Bessenyei

és Muratori szövegeinek paralelizmusai inkább bizonyítóértékkel bírnak, semmint revelatív erővel: a magyarországi intézmény- és egyháztörténet, illetve a Mályusz Elemér által II. József egyházpolitikájáról vázolt tabló történettudományi újraértékelése szempontjából lényeges észrevételek kidolgozása tágabb horizontú kérdésfeltevést igényel. Ez a tanulság látszik kibontakozni Kókay Györgynek a Magyar Könyvszemle 1998/3. számában olvasható *Muratori és Magyarország* című tanulmányából is, mely Muratori magyar hatástörténetének filológiai alapozására immár nem egy szerző szövegeivel való összevetésben, hanem könyv- és könyvtártörténeti összefüggésben tesz kísérletet. Penke Olga *A filozófiai dialógus szerepe Bessenyei György bölcséleti prózájában* című előadásával olyan műfajra hívta fel a figyelmet, mely korábban a szakirodalmi elemzésekben nem kapott a pusztán regisztráláson túlmutató szerepet, bár a korszak esztétikai kánonjában, mint azt Szerdahely György és Schedius Lajos műfaj történeti megnyilatkozásai is jelzik, előkelő helyet foglalt el. A tanulmány a tematikai elemzés szempontjait eredményesen társítja narratológiai elemzéssel, így nem csupán a valódi és ál- (egy- és több személyű) dialógus közötti hasonlóságokat és különbségeket érzékeli élesen, hanem Bessenyei szövegeit elemezve rámutat a műfaj változatainak (platóni dialógus, elíziumi beszélgetések, tudós vita-imitáció, fiktív alaklétkezés) távlataira is a korszak bölcséleti irodalmában. Dávidházi Péter „*Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni*”: *A Bessenyei-fivérek és a vindicatio szerephagyománya* című írásában a komparatiztika hagyományos szempontjaitól eltérően nem életművek vagy műfajok kap-

csolatára mutat rá, hanem írói szerepfelfogás hagyományozódását-átalakulását vizsgálja. Mint a szerző azóta megjelent tanulmánykötetének – *Per passivam resistantiam: Változatok hatalom és írás témájára* (Bp., 1998) – szószólói költőszerpeket vizsgáló fejezete jelzi (melynek e Bessenyei-tanulmány egyik aleggységévé integrálódott, három Kölcsey-szövegekre, azok kritikáira és egy Petőfi-kultusz-történetre építő írás kíséretében): a költői-írói szerephagyomány vizsgálata jól működtethető szempont, különösen az irodalom szociológiai, kultúrantropológiai és létértelmező aspektusainak (így hatalom és együttműködés kérdéskörének) leírásában.

A szociológiai szempontrendszer előtérbe kerülése jól megfigyelhető a kötet más tanulmányain is. Közülük János Istváné (*A magyar felvilágosodás szépliteratúrai kezdeményei*) és Kókay Györgyé (*Bessenyei a társadalom, a tudomány és a hatalom kérdéseiről*) inkább leíró, tendenciákat megfogalmazó jellegével jól mutatja, mekkora a történeti szociológia adóssága e korszakra nézve mind a megfelelő terminológia kidolgozásában, mind pedig az ezt megalapozó, nagyobb adatbázisokra építő kutatások területén. Margócsy István előadása („*A tiszta magyar*”: *Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában*) épp e paradox helyzet (megfelelő bázis és terminológia hiányában hipotetikus tendenciák felvázolása) buktatóira reagál, amikor egy tudomány-történeti kérdésfeltevés, a nyelvrokonság szociológiai vonatkozásait vizsgálva viszonylag szűk filológiai adatbázissal is meggyőzően cáfolja, hogy a finnugor–magyar nyelvrokonságban kételkedőkre süttött nemesi konzervativizmus bélyege

aligha helytálló szociológiai terminus, ahogyan a kérdés mögött megmutatkozó tendenciák is bonyolultabbnak tűnnek egy társadalmi csoportnak tulajdonított (mint kitűnt: hipotetikus) tradíciónál. Hasonló problémával küzd Debreczeni Attila is, aki Peter Burke nyomán literátusság és popularitás olvasásszociológiai gyökerű terminusainak alkalmazásával próbálta leírni a Bessenyei és kortársai által képviselt paradigmaváltást *Bessenyei és az irodalmi hagyományok* című előadásában. E leírás fontos szempontot kínálhat „folytonosság vagy fordulat?” kérdésköréhez barokk és felvilágosodás határmezsgyéjén (mely kérdéskör vizsgálata felvilágosodás és romantika határmezsgyéjére nézve szintén konferenciába és nyomán tanulmánykötetbe torkolt, Debreczeni Attila szervezésében-szerkesztésében), amennyiben e terminusok relevanciája, illetve a popularitás hagyománykörének a literátus tradícióval való találkozása a Bessenyei-szövegekben igazolható.

A szociológiai szempontrendszer érvényesítése és a rész kutatások mellett az összefüggések és konkordanciák szem előtt tartása sarkalatos pontok Bíró Ferenc címadó tanulmányában, aki egyszersmind arra is felhívja a figyelmet: a kritikai kiadás megjelenése korántsem lezáró gesztus, hanem lehetőséget nyit a Bessenyei-szövegek rendszerező, komplex újraolvasására. Ez fontos szempont, hiszen a kritikai kiadások textusainak feldolgozása eddig háttérbe szorult a szakirodalomban. Meggyőző Bíró illusztrációja (és kutatói iránymutatása) is, aki a kritikai kiadás szövegtörzse segítségével az egymás mellé kerülő Bessenyei-szövegek intratextuális kapcsolatai révén egy virtuális művelődésszociológiai program körvonalait vázolta.

A korábbi gyakorlattal ellentétben a kritikai kiadás szövege révén nyíló lehetőség a Bessenyei-szövegek újraolvasására több előadót is megihletett: Gergye Lászlót (*Bessenyei György és a leíró vers*), Nagy Imrét (*A „Tariménes utazása” problémavilága*), Mezei Mártát (*A költő Bessenyei*), Onder Csabát (*A „Bessenyei György Társasága” mint elbeszélés*) és Szilágyi Mártont (*A vígjátékiró Bessenyei művészi távlatai: Bessenyei filozófusa és Pontyija*). Mezei Márta műfaji szempontból szelektált Bessenyei-szövegek újraolvasásával kísérel meg összegző képet nyújtani Bessenyei lírájáról, Gergye László és Nagy Imre tanulmányai a szakirodalomban korábban figyelemre kevésbé méltatott szövegek olvasatát nyújtják, míg Onder Csaba és Szilágyi Márton tanulmánya nem szövegválasztásban, hanem az adott szövegek korábbi olvasatát revideáló szemléletében jelent újat. Tanulságos e két előadás-szöveg összevetése, amennyiben Onder Csaba a narratológia kidolgozott, kanonizált elemzési módszerét alkalmazza a *Bessenyei György Társasága* címmel jelölt gyűjteményes szövegkorpusz újra- (pontosabban: egybe-) olvasására, míg Szilágyi Márton a modern drámaelméletek alkal-

mazása helyett kortárs olvasatok interpretációs mechanizmusát vizsgálva jut arra az értelmezésre, mely Bessenyei vígjátékában a korabeli műveltségéregegek elkülönítését, illetve ezek értékelméleti pozícióját hangsúlyozza. Mindkét eljárás releváns olvasatot ad bizonyos szempontból, ám úgy tűnik, az utóbbi alkalmasabb egy irodalmi szöveg történeti olvasatainak feltárására, s egyben módszertani továbblépésre is.

A kötet tanúsága szerint *A szétszórt rendszer*, pontosabban a Bessenyei-kutatás elemei tehát elsősorban a szociológiai, antropológiai kérdésfeltevés körül kristályosodnak ki, fontos szerepet töltenek be a Bessenyei-szövegek újraolvasása, különféle szemléleti-metodikai háttérrel, illetve a kultusztörténet intézménytörténeti aspektusai – mindez mikrofilológiai elemzésekre alapozva. A társtudományok közül leginkább a nyelvészet, a történettudomány és a történeti szociológia újabb eredményeinek hiánya érezhető. A kötet tanulmányainak változatos tematikája és metodikája, illetve változó színvonala így jó mutató biztató tendenciák és pótolandó hiányok tekintetében.

Balogh Piroska

CSORBA SÁNDOR: BESSENYEI GYÖRGY VILÁGA

Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 282 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 145).

Csorba Sándor írásait hosszabb ideje figyelve tudhatjuk, hogy fő kutatási területe Szabolcs-Szatmár megye magyar irodalmi élete, Kölcsey és kora, és foglalkozott Szemere Bertalan fiatal éveivel is. Munkásságában a társadalom és az irodalom kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt. Az irodalmi alkotók irodalomtörténeti tevés-

kenységét nemcsak a művek értelmezési lehetőségei felől vagy a filológia szempontjából közelíti meg, hanem vizsgálja azt a társadalmi kontextust is, amely meghatározó a szerző szempontjából. Vizsgálódásainak alapja a precíz forráskutatás.

Bessenyei György világát bemutató műve elsősorban Hajdú-Bihar és Szabolcs-

Szatmár megye közgyűlési, bírósági jegyzőkönyveinek adataira és más levéltári forrásokra támaszkodik, és a korabeli dokumentumokból levont következtetések új kutatási eredményre vezetnek a szerzőt, azzal együtt, hogy Gálos Rezső Bessenyei-életrajzát tartja a legteljesebb munkának a Bessenyeiről készült biográfiák közül. Elfogadva az életút Gálos által történő tagolását, Csorba követi annak eseményeit, azonban kérdésként veti fel azt, hogy az udvarnál számos kudarcot megélt, majd itthon letelepedett Bessenyei életében milyen, a személyén kívül álló tényezők befolyásolták az alkotót, hogyan hatottak ezek az irodalmi munkásságra. A mű célja nem Bessenyei György életrajzának bemutatása az alkotások lehetségesnek tartott értelmezésével (ebből az eddig született szakirodalom felhasználása és kritikus megítélése következne), hanem a társadalmi rendszerben helyet kereső és a társadalmi meghatározottságából fakadó problémákat megoldani próbáló táblabíró vizsgálgja. A források használata során tett új megfigyelések a korabeli dokumentumok értelmezésének eredményei. A szerző főleg a korszak hírlap-, színház- és művelődéstörténetéről született átfogó munkákat, illetve Szabolcs és Bihar megye helytörténeti dokumentumait és a Bessenyei család adatait feldolgozó tanulmányokat és forrásokat veszi számba, a testőríró irodalmi tevékenységét és eredményeit közvetlenül tárgyaló opusokra kevésbé támaszkodik.

1997-ben a Magyar Tudományos Akadémia Bessenyei György születésének 250. évfordulója alkalmából emlékülést rendezett. Az ülésen elhangzott előadásokat *A szétszórt rendszer* című kötetben gyűjtötték össze, a könyv szerkesztői Mar-

gócsy Klára és Csorba Sándor voltak. Nem meglepő, hogy a kötetben megtalálhatjuk Csorba két dolgozatát is, *Adalékok Bessenyei életének utolsó évtizedéhez és Bessenyei György végrendelete* címmel. Mindkét, az idők során kibővített tanulmány szerkesztését képezi a *Bessenyei György világa* IV. és V. fejezetének. Ez utóbbi, a testőríró életének utolsó évtizedét tárgyaló rész szerkezeti felépítésében is eltér az emlékülés alkalmából kiadott tanulmánytól. *A szétszórt rendszerben* Csorba közli a végrendeletet és a Bessenyei családfát is, az új könyv mellékletében helyet kaptak a közgyűlési jegyzőkönyvek, amelyek a szerző munkája nyomán először látnak napvilágot.

A *Bessenyei György világa* a testőri szolgálat után birtokain gazdálkodó, táblabírói hivatalt betöltő Bessenyeit mutatja be. Csorba a földesúri feladatait ellátó író közvetlen környezetében ábrázolja; kiemeli azt a kölcsönhatást, amely a volt testőrrel szemben támasztott társadalmi elvárások és az irodalmi tevékenységet folytatni akaró hivatástudat között lép fel. A történeti és társadalmi háttér ábrázolása során különböző szerepkörök válnak el egymástól. A személy szerepei között megtalálhatók azok, amelyeket önmaga választ, a belülről fakadó hivatástudat és elkötelezettség eredményei. A szerepek másik csoportját ezzel szemben egy társadalmi elvárás hívja életre. Ez az elvárás a személyről a korabeli társadalom által alkotott képnek is fontos része. Bessenyei életútján a szerepkörök mindig küzdenek egymással. A szerző leírja azokat a korabeli társadalom által elvárt szerepköröket, amelyek állandóan kontrollálták az írói hivatásáról meggyőződött és cselekedni kívánó földesurat. A testőríró hivatástu-

data és táblabírói, földesúri működése közül Csorba műve az utóbbi felől közelíti meg Bessenyeit. A két szerepkör kölcsönhatása feszültséget eredményez, feltárul az az egymásra hatás, amely a két pálya, a filozófusi, írói és a társadalmi kötelezettségeinek eleget tevő földesúri életút között alakult ki. Képet kaphatunk arról, milyen indíttatások érték Bessenyeit abból a környezetből, amely őt a földesúri szerepkörben látta, és ez a hatás hogyan érhető tetten műveiben (*Felvilágosodás kori eszmék tükröződése és a magyar filozófuseszmény alakjának megfogalmazása vígjátékaiban, Írói világszemlélete* című fejezetek).

A kisonográfia kompozíciója nem törik meg, ezt az életúton történő időbeli előrehaladás biztosítja, azonban a nagyobb egységeken belül a szerző eltér az életrajz lineáris áttekintésétől, és egymás mellé helyezi a szerepkörök pályáinak kronologikusan egymásnak megfeleltethető képeit. Az első, a korabeli uralkodói törekvéseket bemutató fejezet nincs részekre tagolva. A második nagy egység belső szervező ereje még követi az életeseményeket, és az alfejezetek egymáshoz való kapcsolatát az írói ambíciók kialakulása, illetve az ekkor keletkezett művek történeti kontextusba helyezése nyújtja, amely gyakran kitekint Bessenyei íróvá érésére. A családi körülményeket tárgyaló rész nem kívánt belső felosztást. A *Magán- és közéleti ténykedése Bihar vármegyében* című fejezet belső kohéziója – ahogy a cím is jelzi – az életutat két, egymással párhuzamosan futó részre bontja, ezeket hol egymás tükrében egy alfejezetben (*A gazdálkodó Bessenyei személyes ügyei és az írói alkotói periódusa*), hol egymástól elválasztva mutatja be a szerző. A végrendelet elemzésében szintén a személyes filozófiai indíttatás és a kül-

világ hatásának kettősége külön szervezi a kisebb fejezeteket.

A könyvet a tematikus szerkezete szempontjából szemlélve több, egymással kapcsolatot tartó, de egymás mellett élő témát találunk. Az 1770-es, 1780-as évtizedek uralkodói törekvéseiről kapunk képet az első részben, amely röviden bemutatja Mária Terézia és a trónon őt követő II. József abszolutisztikus uralkodását, illetve a birodalmi berendezkedést, amelyvel a szerző előrevetíti Bessenyei György érintettségét a korabeli intézményi rendszerek tevékenységében. A második fejezet a testőríró pályájának kezdeti szakaszát öleli fel. Csorba foglalkozik Bessenyei vallási meggyőződésével, és iskolái számbavétele során az eddigi kutatásokhoz képest új eredményre jut, ugyanis a különböző tantárgyak tanulási évének tisztázásával megállapítja, hogy Bessenyei hat évét tanult a testőri pályafutás megkezdése előtt. Képet kapunk a pataki kollégium életéről, az oktatás kereteiről itt és Berceken, illetve a testőrség napi szokásairól. A szerző választ ad Bessenyei íróvá válásának kérdéseire, és ennek okait a Bessenyei köré gyűlő társak inspiráló hatásának tulajdonítja. Csorba Bessenyei írói munkásságának eredetiségét három érveléssel alátámasztja a műgond, az európai irodalom és az alkotói folyamat alapos áttekintésével. Külön fejezetet szentel az *A' Filozófus* elemzésének, amelynek során a felvilágosodás eszméinek sajátosságos, a korban újnak számító vonásaira mutat rá. A *Bessenyei György világa* csak két alkotást elemez részletesen, ez is mutatja, hogy a szerző elsődleges célja nem Bessenyei műveinek értelmezése volt, hanem az izgalmas és sokszínű kor egyik keresztmetszetének ábrázolása. Az életpálya első

szakaszát felölelő tematikus egységben a Bessenyeit körülvevő világ és az írói ambíciók kialakulásának bemutatása szorosan összefonódik.

A Szabolcs megyei évek ábrázolása izgalmas és színes képet nyújt a családi viszonyokról a harmadik részben. A családfa és a rokonság feltárása révén világít rá a szerző a bonyolult öröklési rendszerre és az ebből fakadó állandó pereskedésekre, amelyeknek Bessenyei György akaratlanul is részesévé vált.

A bercei távozás mozzanata indítja a következő szakaszt. Csorba Sándor rámutat, hogy Bessenyei táblabírói működése jó ötleteket adott irodalmi műveihez. A tematika ettől fogva csak a legfőbb mozzanatokban követi az életút fonalát, és az alfejezetek kohézióját az az „enciklopédikus” jelleg teremti meg, amely sorra veszi a Bessenyei világot alkotó legfőbb tényezőket, mint Bihar megye infrastrukturális, közigazgatási és kulturális élete; a vármegye története, leírása, az iskolák helyzete, a színházak működése és az országos politika Biharban zajló menete. Azonban a vármegye élete és Bessenyei György pályája közötti kapcsolódási pontokra adatok hiányában a szerző csak ritkán tud rámutatni. A történeti háttér ábrázolását és az életpályát egyes eseményeit ezért párhuzamosan követi.

Az írói pálya és a közéleti működés e módon történő összehangolása elvezet ennek a résznek legfőbb kérdéséhez: miért lett Bessenyeiből a maga adta jelző szerint remete? A cenzúra, a jakobinus mozgalom Bihar megyei résztvevői, a magyar nyelv ügye, a hazafias témájú festészet, a magyar nyelvű lapok megjelenése és végül Kultsár István lapjának történeti bemutatása vezet

el a kérdés megválaszolásához. De adatok hiányában Csorba itt sem állíthat biztosat. Tehát azokra a kérdésekre, amelyek megválaszolása alátámasztaná vagy éppen ellenkezőleg, kétségbe vonná Bessenyei remeteségét (járatott-e újságot, miképpen támogatta a Kelemen-társulatot, részt vett-e a pezsgő társasági életben), csak feltételesen kapunk választ.

Mivel a „nemesi földesúr” szerepkörének vizsgálatai nem vezettek kielégítő eredményre, Csorba Bessenyei természet- és emberfelfogásának tanulmányozásával igyekszik válaszolni a remeteség kérdésre. Itt található a könyvben a második műelemzés. *A természet világa* című költemény cenzori jelentését is közli a szerző, ezzel is érzékelteti azt a paradoxont, amely Bessenyei valószínűsíthető írói akarata és saját korában való meg nem értettsége, tehát a művel kifejezett írói szándék közönységben való lecsapódása között alakult ki.

A végrendelet vizsgálatok a szerző azokat az írói hitvallásokat keresi, amelyek még a halál előtt megszólalnak Bessenyeiben, majd állást foglal a halál dátuma körüli vitában is. A záró fejezetben a Bessenyei-recepció egy részét értékeli. A kötet végén található hasznos melléklet Bessenyei György táblabírói közszereplési dokumentumait, családfáját és végrendeletét tartalmazza.

Csorba Sándor munkája nélkülözhetetlen ismereteket nyújt Bessenyei György írói munkásságának értelmezéséhez, a bihari remete eddig kevésbé ismert arcát mutatja be, olyan alkotóként ábrázolja Bessenyeit, aki próbált egyensúlyt teremteni az írói és táblabírói szerepkörök között.

Pálfalvi Kinga

**NAGY IMRE: ÁGISTÓL BÁNKIG (A DRAMATURGIA NYELVE
ÉS A NYELV DRAMATURGIÁJA)**

Pécs, 2001, 306 l. (Pannónia Könyvek).

Nagy Imre jellegzetesen az a tudós, aki irodalomtörténeti és filológiai képzettségben és megbízhatóságban az elmúlt korok specialistáival is állja a versenyt, s közben nem lehet azzal vádolni, hogy rest volna a legfrissebb elméleti felfedezések méltánylására. Sőt: tanulmánykötetének már felépítése is arra utal, hogy mer és tud szembenézni újabb kihívásokkal. Kiindulását ugyan akár hagyományosnak is mondhatnánk, hiszen az műfaji, műfaj történeti. Ennek megfelelően az első ciklusban, amely *A dramaturgia nyelve* címet viseli, a dialogizált történetként felfogott dráma, drámák titkait kutatja. A második tanulmánycsoport (*A nyelv dramaturgiája*) is abból indul ki, hogy a szereplők beszédük által léteznek, de figyelmét arra fordítja, hogy az *Ágistól a Bánk bánig* terjedő időszakban megváltozik a nyelvhez való viszony, amennyiben a nyelv a megismerés eszközéből a megismerés tárgyává válik. (Ezt olyan súlyú fordulatnak véli, hogy Bessenyei és Csokonai drámaiban, valamint a korareformkori vígjátékban a népies és a deákos iskolával egyenrangú, vagy legalábbis velük egy sorban említendő hagyományt fedez fel.) A harmadik ciklus (*Tudatválság és nevetéskultúra*) tulajdonképpen az 1810-es években lejátszódó paradigmaváltással összefüggő kérdéseket taglalja. Igazán jelentős újdonsága azonban talán abban keresendő, amire (sok más hely mellett) a 12. lapon utal, mondván, hogy az *Ágis tragédiája* értékesebb dráma, mint eddig feltételeztük. S ezt követően valóban eltávolítja Bessenyei művét mindazon sokszor indokolatlan

normától, elvárástól, melyek miatt elmarasztaltott. S ez nem kevesebbel kecsegtet, mint azzal, hogy az „érdekesség” romantikus igénye, bizonyos eszmei hangsúlyok marxista követelménye, valamint sok más egyéb (s épp a posztmodern kor értékrendje által megingatott) kritérium nélkül mutatkozhatnak meg immár az *Ágis* és más alkotások értékei.

A nyitó tanulmány, az *Agaris lámpása* alighanem Bessenyei tragédiájának legszakszerűbb interpretációja. A korábbi, gyakran „messziről néző” elemzésekkel szemben itt valóban a dramaturgia kategóriái dominálnak. A drámai és a megjelenített scenikai tér viszonya; a szereplők egymást értésének, egymást értékelésének módozatai; az érkezések és távozások, a jelenetek olyan természetű vizsgálata, mely az egész mű lényegét hozza közelebb. Kleombrotés és Leonidas párbeszédét nem valamely politikai, ideológiai ellentét sémájára húzza rá szerzőnk, hanem a retorikai párhuzamok és ellentétek figyelemmel kíséréssel rekonstruálja a mikrojelenetet, melyben nemcsak Leonidas eltökéltsége mutatkozik meg, hanem az is, hogy „részéről afféle családi perpatvarról van szó, amelynek során az apa rendreutasítja kötelességeiről megfélemedezett gyermekét, s ennek egészen más a hangulata, mint az iménti kvázi-dialógusnak, amelyet a sértett uralkodó az ellen-szenves közvetítőként kezelt és lázadóként dezavualt Ágissal folytatott.” (24.)

A' *Filosófusnak*, Bessenyei vígjátékának elemzését adja a *Csevegésből szőtt idő*, amely a hagyományos témát újfajta

terminológiával dolgozza fel. Amikor a forrásairól szól (arra a következtetésre jutva, hogy Bessenyei ezúttal sem egyetlen minta után dolgozott), „architextuális háló”-ról beszél (44). Amikor az kerül szóba, hogy a darabot a nézők a maga idejében legnagyobb sikert arató alakjáról, Pontyiról nevezték el, akkor arra mutat rá, hogy a „szerző által választott címet mint paratextust [...] kiegészítette az egykori nézők spontán-szóbeli paratextusa.” (47.) Maga az elemzés azonban inkább műfaji hozadékú, amiképpen a következő tanulmány is nyelvi kiindulású, ám sok minden másról is szól: „*Mitsoda a Szerelem?*” (Szövegen belüli szöveg). Például *A' Filosófus* befogadás-történetéről: az utóéletet előbb forráskutatások, majd eszmetörténeti kérdések uralták, amit a mimetikus elvű esztétikára jellemző előfeltevések követtek, míg nem Szauder „nem a korabeli élet tükröképét, hanem az egykori viszonyokra reflektáló szerző alakját vélte felfedezni a vígjátékban.” (69.) Ehhez képest minősíthető újnak Nagy Imre felfedezése, aki a dialógusszerveződés sajátos, ismétlődésen alapuló, nyomatókösítő logikája alapján (70) állítja, hogy természet és morál összhangjának sugalmazása az isteni gondviselés eszméjével egészül ki. Ezen kívül még sok mindenre derül fény ebben az írásban, például a női princípium dominanciájának következményeire (73), amit már a *Tariménes*-ben megfigyelhetünk, s ami talán nem független a Bessenyei meghatározó Mária Terézia-élménytől. (Ez utóbbi már a mi feltételezésünk.) *Az önszeretet dramaturgiája* (mely Ungvárnémeti Tóth László *Nárcisz* című tragédiájában veszi sorra a szereplők közötti viszonyokat) arra is jó példa, hogy a teljes körű elemzés (minden tudománytörténeti para-

digmaváltás ellenére, vagy legalább mellett is) kiegészülhet izgalmas életrajzi mozzanatokkal.

Az intertextuális vizsgálódás speciális esetét jelenti a „*Villanát az éjben*” címet, s *A drámaiság Benyák Bernát Joas-ában* alcímet viselő tanulmány, mely egy 1770-ből származó piarista iskoladramát elemez. Ám a Biblia, a Metastasio-dráma és Benyák művének szövege, ezek viszonya úgy hozható kapcsolatba, hogy egy 18. századvégi szembenállást illusztrál egyszerűsmind. Szerzőnk eme téma kapcsán is alkalmat talál mind műfaj történeti (a csel-dramaturgiával való összefüggés), mind elméleti (a beszédaktus-elmélet fogalmi rendszerét hozva be a párbeszédék illokúciós aktusával) szempontok érvényesítésére, ami azt is jelenti, hogy a művészi-esztétikai értéktől független viszonylat-rendszert léptet életbe. Az *Arckép és hasonmás (Textus, paratextus, intertextus A' Filosófus-ban)* című tanulmányba azzal a gyanakvással foghat a rosszhiszemű olvasó, hogy netalán sokak által felértékelt elméletek és kategóriák használatába veti bizalmát Nagy Imre. Valójában éppen itt mutatkozik nemcsak szükségszerűnek, de természetesnek is Kristeva, Genette fogalmainak alkalmazása. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a szereplők listájából hiányzik a családfő, Eresztra férje, az elhalt apa. Kizárólag Pontyi jellemzése szól róla. Szerzőnk ezt veti össze Bessenyei *Ajánló levelével* (mely paratextusnak minősül, hiszen nem közvetlenül a dráma része). Szöveg és függelékszöveg viszonyának taglalása tehát nem egyszerűen egy „korszerű”-nek nevezhető eljárás ezúttal, hanem Bessenyei értékrendjére (rokonszeretőnek, nyájásnak, szelídeknek, nemesnek, istenfélőnek és igaznak mondja Pontyi az

elhalt családfőt) jellemző, amely ember-
eszmény egybeesik az *Ajánló levél*ével.
Mindez nem más, mint egy ideának a
szcenikai tér jelenében történő realizálása,
illetve Nagy Imre hozzáértő fogalmazása
szerint: „a megfigyelt paratextuális vi-
szony arra a feltételezésre serkentett, hogy
Eresztra nemesi házában egy olyan arckép
található, amelynek jelenlétéről már a mű
olvasásának kezdetekor tudomást szerez-
hetünk, hiszen az *Ajánló levél*ben [...] maga a szerző hívta fel erre figyelmünket,
miközben az arcképet egy függelékszö-
vegben el is rejtette, s egykori modelljéről
csak az ötödik játékban értesülünk Pontyi
szavai által, míg a nemesi ház jelenében –
egészen a végkifejletig – ez az ideális
portré csak széttörten, részeire szakadoz-
va-torzulva létezik.” (140.)

A hiányzó nyelv A' Filozófus nyelvi
komikumának változatait veszi számba,
A Tempefői játékos magyar nyelve ugyan-
ezt teszi meg Csokonai drámájával. Ez
utóbbi sok-sok állításával értünk egyet,
csak abban nem elég meggyőző talán,
hogy Mu'sai Földi doktor hasonmása
lenne. (182.) Annál érvényesebb és érde-
kesebb, amit a kultúra domináns pozíciói-
nak megszerzéséért folytatott harc nyelvi
eszközeiről mond, a kultúrátípusok és
nyelvváltozatok közötti kommunikációról,
aminek jellegzetes megnyilvánulásai a
határátlépések. Ennek egyik fajtája a tá-
madó áthatolás: Rosalia Szuszmír világába
lép át, amikor tőle szokatlan módon „vessz
a pokolba”, majd „bújj a Minotaurus hátul-
jába” nyers kifejezésekre ragadtatja magát.
Másik a taktikai közelítés: erre példa,
amikor Tempefői egy ponton átvált
Fegyverneky fogalmaira. Egy köztes szfé-
rában is találkozhatnak a dialógust folytató
szereplők: illusztráció gyanánt itt Nagy

Imre Rosalia és Éva vitáját hozza fel, cá-
folván ezzel Pukánszky Kádár Jolán
azon nézetét, hogy a *Tempefői*ből az iga-
zán egymásnak felelő dialógusok hiányoz-
nak. A következő eset olyan vita, amely-
nek során az egyik szereplő (ezúttal Tem-
pefői) a másik szereplő (ezúttal Tsikorgó)
nyelvén szólalva meg arat diadalt. Mindez
(s persze sok más is) azáltal nyeri el végső
értelmét, hogy az ismétlődő folyamodás és
kérelem kapcsán, ami jellegzetesen illokü-
ciós cselekvésnek minősül, a szerző adek-
vát módon iktatja ide a beszédaktus-elmé-
let fogalmait, gondolatébresztően hozva
összefüggésbe az ezredvég teóriáit egy
kétszáz évvel korábban született drámával.

Ungvárnémeti Tóth László *Nárciszáról*,
valamint a pástorjátékról szól *A „mennyei
nectar-edényke” – vagy az értelmetlenné
vált áldozat* című tanulmány, mely Tóth
László speciális görögség-élményére mu-
tat rá. Mélységesen igaz Nagy Imre észre-
vétele: „Az alapjában derűs szemléletű
felvilágosodás, amelyből általában hiány-
zik más korszakok szorongása, mint tud-
juk, csak rejtett jelenlétet engedélyezett
Thanatosnak, hiszen már Locke azt hang-
súlyozta, hogy a halálfélelem nem *idea
innata*, tehát nincs elvi akadálya annak,
hogy megszabaduljunk tőle.” (210.) A fel-
világosodással induló új paradigma (mely
végül is – elég általános vélekedés szerint
– a 20. század derekán–végén ér véget a
posztmodern fellépésével) azonban nem
hatja át a kultúra, az irodalom egészét,
hiszen az istenvilágnak Euripidészre emlé-
keztető ábrázolása (a *Nárcisz* szerzője
esetében is) az a „mű világát átható szen-
vedélyes kétségbeesés” (208), ami nálunk
újra és újra felbukkan (a felvilágosodás
optimista és affirmatív paradigmája mö-
gött és ellenére), Péterfy Jenőnél például,

mintegy száz év múlva, aztán a szépíró Németh Lászlónál, s másoknál is. Feloldási kísérlet – persze – sokféle említhető. Szerzőnk Kisfaludy Sándor *Hunyadi Jánosára* utal, akinél a halálélmény „magasabb rendű újjászületés, misztikus nász a hazával egy profán miseliturgia keretében.” (210.) Ennek is van egyébként folytatása, s nem is független a felvilágosodástól öröklődő feloldási kísérletektől, például Arany Jánosnál (*Szondi két apródja, Széchenyi emlékezete*).

Már bevezetőben is utaltunk rá (miképpen Nagy Imre is az *Előszó*ban), hogy a kora reformkori magyar vígjáték dramaturgiájának új beállításával („*Heraklit és Demokrit*”) drámatörténetünk „átrajzolás”-ára történik sikeres kísérlet, amennyiben Csokonai és Bessenyei nagy, irányt mutató kezdeményezései mellett láttatja ezen eddig kevesebbre becsült műfaj szerepét az előremutató tendenciák között. Igaz, már Horváth János észrevette Kisfaludy Károly vígjátékaiban a kultúra centrális jelentőségét. A műveltség valóban témává válik itt, a komikum pedig kulturális függvényt. Eltérő műveltségtípusok együttlétezése a színpadon nem más, mint eltérő beszéd módok találkozása. Egy olyan „nevetéskultúra”-hoz kerülünk közel ily módon, amelyet többnyelvűség, s az ebből fakadó félreértések éltetnek. Szerzőnk itt arra céloz, hogy Kisfaludy Károly mintegy nyelvi szempontból „engedi szabadon” figuráit. (Székházy bárót modoros, franciás frázisok, Perfföldit latinosság, Baltafyt ízes-régiés magyarosság jellemzi.) Ebből születik Nagy Imre messzire vivő konklúziója: mindennek „bizonyára fontos ösztönző szerepe volt az egyszólamú, homogen hazai epikus beszéd mód lebontásában, s a reformkor záró évtizedében megszüle-

tő, a korábbinál tagoltabb-osztottabb elbeszélés mód kialakulásában is, vagyis vígjátékaival közvetve hozzájárulhatott az epikus nyelv megújításához.” (222.)

Nagy távlatú gondolatsor ez, melyet legfeljebb azzal egészíthetünk ki, hogy Kisfaludy Károly nemcsak vígjátékaiban, hanem szépprózájában is leküzdötte a homogén módon affirmatív beszéd mód egyoldalúságát sok-sok önironikus, parodikus játékkal. Az irodalmi sablonokat teszi nevetségessé az *Andor és Juci* antiromantikája éppúgy, mint a *Bánkódó férj*. Ez utóbbi esetében a „nevetéskultúra” többhangúsága azt jelenti, hogy a *Mohács* című elégiájának sorával („Hány szűz fonnyada el zsarlónk buja karjain ekkor”) egyenrangú dialógusba lép a „Szegény tatár!” sóhaja, mely a heroikus szembenállás, a véres-lovagias tett helyére a nőrabló, gonosztevő idegen áldozattá történő átminősítést állítja. Olyan önreflexív alkotás mód tanúsítói ezek a gesztusok, amelyek nem pusztán a mechanikus olvasói várakozás megtréfálását tekintik céljuknak, hanem az irodalmi formákkal üzhető játék tudatosításával egy komplexebb irodalom-fogalom közelébe visznek. Amikor a doktor azt mondja Tollagi Jónásnak, hogy „izzasztószer gyanánt versírást ordinálok, mentől többet, mentől magasbat írand, annál előbb tér vissza az egészség”, akkor a legszentebb (a nemzet fennmaradását biztosító irodalom) a legprofánabbal (testi esetlenség) lép érintkezésbe, s ezzel annak a megjelenítésmódnak jutunk a közelébe, amit (kissé vulgarizálva Bahtyin teóriáját) karnevalizációnak szokás nevezni.

Katona József *Rózsájának* elemzése (*Arachne szötte*) mitológiai téma és honi, kortársi milió egymásra vonatkozta-

tását végzi el, ama nem lebecsülendő konklúzióval, hogy „e groteszk-ironikus cselvígjáték az 1810-es évek magyar drámairodalmának kiemelkedő értéke” (246), *A rejtőzködő* címmel pedig Orosz László *A Bánk bán értelmezéseinek története* című munkájáról készült ismertetés. Ez utóbbi, bár szakkritikának is kiváló, az egyik legizgalmasabb, legközérdekűbb darabja a kötetnek. Evidencia immár, hogy bármely klasszikus alkotás befogadástörténete hozzátartozik a műhöz, a *Bánk bán* esetében azonban sokszorosan igaz ez. Legfeljebb a fogalmak bizonytalan körvonala okoz zavart: ha Orosz László Arany elemző módszerét (némi anakronizmussal) strukturalistának nevezi, ezen nyilvánvalóan szerkezeti szempontjait érti. A befogadás első szakaszáról joggal állapítja meg Nagy Imre (Orosz László nyomán), hogy a színháztörténeti szempont uralja (míg kiadása visszhangtalan maradt, színpadi bemutatói indították meg a siker, majd a kanonizálás útján), legfeljebb azt a megállapítást véljük vitathatónak, hogy míg az idősebbek, Kisfaludy Károly hívei, egy Széchenyi, egy Vörösmarty nehezebben barátkoztak meg a *Bánk bámmal*, addig a fiatal írók egyhamar a magukénak vallották. Hiszen az említett Garay nem is biztos, hogy új generációt jelent a nálánál mindössze tizenkét esztendővel idősebb Vörösmartyhoz képest. (Sőt: feltevésünk szerint, ámbar éppen középtájt született Vörösmarty és Petőfi között, a lényegyet tekintve sokkal inkább az előbbi, mint az utóbbi nemzedéktársa.)

Leginkább talán azért a gondolatmenetért lehetünk hálásak Nagy Imrének, amely (látens paradigmaként) a Toldy Ferencről Hevesi Sándorig többektől hangoztatott, a kompozícióra, a jellemrajzra, a tragikum-

felfogásra vonatkozó kifogások mentén öltött testet. Itt nyer megfogalmazást az, hogy bár Bánkban tényleg benne van egy Hamlet politikai habozása, de emellett is „határozott cselekvési programot kidolgozó államférfi”, aki rangsorolni próbálja a „drámában beállt kritikus helyzet megoldásához szükséges lépéseit, nem hagyja, hogy az események eltérítsék kijelölt útvonalától”, s „végsőkig küzd az ellen, hogy az indulatai vezéreljék” (258). Ragaszkodik a ország nyugalmit biztosító rendhez, a király tekintélyének megőrzéséhez. (Jellemző, hogy ez bénító lojalitásnak látszik Lukács György felől, s ugyancsak jellemző módon Németh László ebből, a többi szereplő szemléleti horizontját meghaladó magatartásból eredezteti Bánk áttörhetetlen, rettenetes magányát, 259.) Így következik be az, hogy Bánk annak ellenére, hogy (köznapias logika szerint) szinte Petúr helyett őli meg a királynét, valójában fölötte áll Gertrudis és Petúr azonos méretű elfogultságot megjelenítő ellentétének. Bánk ugyanis csakugyan nem sérelmi politikát folytat. Orosz Lászlót, illetve Gyulai Pált idézve helyesen mutat rá Nagy Imre, hogy Bánk éppenséggel nem „az elnyomás elleni harcra lelkesített, hanem baljóslatú következményeire figyelmeztetett”. Valóban a Széchenyiével rokon dilemma az övé, amiképpen ezt Nagy Imre is érzékeli. A törvényes útról való letéréstől egyforma hévvel (s egyforma eredménytelenséggel) óvja az udvart és a nemzetet Bánk éppúgy, mint majd a valóságban a politikus Széchenyi. És éppúgy nem tudja útját állni Széchenyi sem a katasztrófának, mint Bánk. Sőt: éppoly joggal érzi utóbb magát a legfőbb vétkesnek és a legfőbb vesztesnek. (Miközben tény szerint mindketten óvtak, visszatarta-

ni akartak a konfrontációtól – tehetjük hozzá –, ők kockáztatták és ők veszítették a legtöbbet.)

Az eltört váza egy neves olasz színész (Salvini) 1897-es Bánk-alakítása, illetve a szerepre készültében írt tanulmánya kapcsán a „hamleti” vonásokat értelmezi. (Az olasz színész szerepfelfogásának fő nóvumaként azt emeli ki a kortársi kritikus, hogy Bánk és Gertrudis nevezetes vitájában a csúcspontnak azt tekintette, amikor Bánk azt közli a királynéval, hogy felette áll, ura, mert a király helyetteseként mindenre fel van jogosítva, 268.) A tanulmánykötetbe foglalt írások tárgyához, az 1810-es évekhez kapcsolódik S. Varga Pál „*Az ember véges állat...*” című könyvéről készült ismertetés (*A „vizsgálódó” és az „ábrándozó”*). Herder 1820 körül kulmináló recepciója (elsősorban Kőleseyre gyakorolt hatása) az antropológiai nézőpontot emeli ki: „hogyan lehet eljutni a humanitáshoz mint egyetemes értékfogalomhoz, s mekkora a relevanciája ennek a fogalomnak az egyes kultúrákban?” (Idézi Nagy Imre – könyvének 272. lapján – S. Varga Pál monográfiájának 14. lapját.) Herder – vallja S. Varga Pál – nemcsak a modern antropológiának előfutára, hanem az egy adott kultúrszférához kötöttségnek, a territorialitás szükségességének nyelvfilozófiai meghirdetője is, ami későbbi feltevéseket előlegez, amelyek szerint „az ember mindig egy adott nyelv által meghatározott lény, s csak annak a közösségnek a jelrendszerét ismerheti, amelyhez anyanyelve által tartozik.” (273.) A *Palástra varrt betűk* (Vörösmarty *A' bujdosók*

című drámája mint palimpszeszt) a „visszafelé ható olvasás sajátos” esetéről szól: nem a *Bánk bán* hatott *A' bujdosókra* (mint sokan – s az időrend szerint joggal – vélhették), hanem fordítva. Vörösmarty utóbb született művének segítségével, annak tükrében vált nyilvánvalóvá a *Bánk bán* jelentése. Az történik itt, Jauss-szal szólva, hogy mindaddig nem ismerhető fel egy mű virtuális jelentősége, „amíg az ’irodalmi evolúció’ egy újabb forma aktualizálásával el nem éri azt a horizontot, amely a félreismert régi forma megértéséhez megnyitja az utat.” (298.)

Nagy Imre tanulmánykötetének fő érdeme (s erre igen jó példa ez utóbbi, a kötet végén álló tanulmány), hogy nem jól értesültségének dokumentálása kedvéért, nem a korral lépést tartó beavatottság hangsúlyozásáért folyamodik újra és újra Jauss, Foucault és mások egy-egy eszméjéhez, hanem valóságos dilemmákra keres és talál megoldást ilyen módon. A hagyományos irodalomtörténész valamennyi erényét felmutatva tud (legtöbbször szolidan, de mégis) „ezredfordulós” kutatónak mutatkozni. Az olvasó (akár szakmabeli, akár érdeklődő) szívesen bizza rá magát. Az *Előszó* végén szóba hozott pécsi magyar szakos és veszprémi színháztörténet szakos egyetemisták pedig bizonyosak lehetnek benne, hogy ezekkel a kutatási eredményekkel elsőül megismerkedve egyszerre kaptak megbízható kalauzt a magyar dráma történetéhez és a legfrissebb irodalomelmélethez.

Imre László

**VÁRHELYI ILONA: HEJ, DEBRECEN, HA RÁD EMLÉKEZEM...
(PETŐFI DEBRECENBEN)**

Debrecen, Déri Múzeum, 1999, 162 l. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 54).

Az 1998/1999-es Petőfi-jubileumok (születésének 175., halálának 150. évfordulója) sokban eltértek a korábbi, ideológikus jelszavakkal, „felülről” vezényelt és ennek arányában odarendelt támogatásokkal irányított nagy, állami ünnepektől. Csöndes, „alulról” építkezett megemlékezések voltak inkább, a szellemi és szakmai függetlenség nagy előnyeivel és nem lebecsülendő hátrányaival; a megemlékezések költségeinek javát az önkormányzatok állták, az eseményekre pedig a helyi (írott és elektronikus) sajtó volt kíváncsi és nem az országos média, minthogy az évfordulótól teljességgel távolmaradó nagypolitika hírmorzsaít így lehetetlen volt felcsipegetnie. Az ünnep maradandó, tárgyiasult hozadékát, a kiadványokat ez a helyzet úgy érintette, hogy egyrészt több forrásból kellett megszervezni a kiadás költségeit (még ha zömét általában az önkormányzat és intézményei állták is), másrészt pedig jószerevével nem jutott az ezért amúgy is megkésett kiadványok célzott terjesztésére, propagandájára. Nincs ez másként Várhelyi Ilona könyvével sem.

Pedig Debrecen kiemelt Petőfi-émlék-helyhez méltó kötetet tett le az asztalra. Az előző kiadvány (BÉNYEI Miklós, *Petőfi és Debrecen*, 1973) pontos-fontos, korrekt munka volt, ám mára teljesen eltűnt, és terjedelmében, valamint küllemében is szerényebb volt a mostaninál. A kötet idézcíme – miért nincs idézőjelben? – és a címlapot díszítő Orlai Petrics Soma-festmény (*Petőfi Debrecenben*; ráadásul nem is a „keményebb”, hanem a lágyabb,

kemencével, rendezett ruházattal enyhített változat) a költő és a város közismert kapcsolataira, 1843/44 átnyomorgott telére utal. Az előszóból kitűnik, hogy ez korántsem véletlen: szerzőnk a Debreceni Irodalmi Múzeum vezetőjeként hosszú évek óta szembesül a látogatókban élő ismeret-szinttel. Innen kiindulva kell őket, szinte kézen fogva, eljuttatni oda, hogy „életművé elevenítsék magukban a megfakult vagy túlszínezett képet. [...] Ennek érdekében bemutatjuk a költő [...] minden debreceni életeseményét és minden itt keletkezett vagy a városhoz szorosan kötődő versét, levelét, egyéb írását. Személyes kapcsolatairól, a kortársak műveiből, leveleiből csak annyit idézünk, amennyit az életrajzi esemény tisztán látása megkövetel. Korabeli és mai képekkel felidézünk az egykori helyszíneket, hogy segítsük és a realitások medrében tartsuk a képzeletet.” (6.)

A szokásosnál hosszabban idéztük a szerzői bevezetést. Tehettük, mert a kötet kristálytisza szerkesztéssel, igen jó képválogatással, számon kérhető pontossággal tartalmazza is a megígérteket. (Legfeljebb egy régi és mai várostérkép hiányzik a Debrecenben írott művek időrendi és betűrendes listája mellől.) Vagyis: nincs kényeseres idevonása anyagoknak, ezáltal törekvés az életút és az életmű arányainak lokális ártértékelésére, elmarad a legendárium átmentése és bővítése, az életrajz és a kultuszadatok keverése – Várhelyi Ilona sikerrel kerülte el a provinciális irodalom-szemlélet mindmegannyi csapdáját. Petőfi-képe korszerű, megfelel a kézirat lezárá-

sáig megjelent műveknek. Szöveggondozása megbízható. A képszerkesztés meg egyenesen bravúros: valamennyi, debreceni (ott született vagy a városra vonatkozó) írás kéziratban is megjelenik. (Más kérdés, hogy némely közgyűjteményünk – fölötébb inkollegiális módon – igen gyenge minőségű másolatot küldött a kötet számára.) A topográfiai felvételek hiánypótló dokumentumok, hiszen a történeti városkép nagymérvű átalakulása miatt már a fiatalabb helybeliek sem emlékezhetnek az emlékhelyek egy részére, másik részüknek pedig eredeti helyére vagy formájára.

Ha ennyit kapnánk az új könyvtől (s mindezt higgadt, tárgyilagos, szép stílusban), máris elégedettek lehetnénk. Az adatok, szövegek ellenőrzése során azonban olyan összefüggések és nyomokban munkahipotézisek is megvilágosodtak, illetve formálódtak, amelyek a kritikai kiadás és általában a valós Petőfi-kép korrekciója idején igen hasznosak és alapos megfontolásra érdemesek. Itt van mindjárt a második debreceni időzés során, azon a bizonyos télen keletkezett szerelmi dalciklus kérdése (23–26). 1843 decemberének közepén megváltozott a költői hangnem, a teljes reménytelenséget tükröző *Az élő halott* és a *Temetésre szól az ének...* után a *Matildhoz* már szerelmes versnek tekinthető, utána pedig ott áll az egyik legnépszerűbb Petőfi-dal, *A virágnak megtiltani nem lehet...*, majd a *Nem megyek én innen sehova...* következik, hogy végül (még decemberben) a *Síkos a hó, szalad a szán...* szolgáljon a „történet” lezárásával: „Esketőre viszik babám, / Esketőre viszik szegényt / Mások kívánsága szerint.” A népdalokra emlékeztető fordulat már-már érvényteleníti a problémát, hiszen csak helyzetdal-füzérről lenne szó – ám a

következő költemény, amelyben a 20 éves Petőfi ráadásul először kísérletezik a később nagyobb fontosságú évzáró-évnitő versek gyakorlatával, a *Megúnt rabság* az átpártolás vallomása a szerelemtől a szabadsághoz. Erre a helyzetre rímelnék rá 1844 első versei, a *Honfidal* és az érzelmenélküliséget megerősítő *Elmondanám...* Az új kritikai kiadás jegyzetírója, Martinkó András (közvetlen bizonyítás híján) azt a szellemes megoldást javallotta, hogy kössük össze a kor ünnepektől színésznőjét köszöntő, 1843. nyári verset, az *L.....né* címűt a *Matildhoz* műzsájával, hiszen Lendvayné egyik leghíresebb szerepe 1843-ban éppen Pyat-Sue *Matild* című drámájának címszerepe volt. Másik hipotézise szerint az utóbbi költemény címadása Heine hatására történt; de nem zárta ki egy ismeretlen debreceni színésznő lehetőségét sem. (Vö. PETŐFI Sándor *Összes költeményei 1838–1843*, Bp., 1973, 469–485.) Mivel a színháztörténeti kézikönyv és lexikon javára végzett kutatások nem találtak Matild nevű színésznőt, nagyon valószínűnek látszik, hogy a Lendvayné ünneplő vers leválasztható (térben és időben is), a debreceni versek pedig a) egy valós fellobbanás, be nem teljesült érzelmek relikvái, b) a lélektani mélypontra jutott költő szerelmi helyzetdal-ciklussal kompenzálta társtalanságát, s ebben az esetben a *Nem megyek én innen sehova...* „Idevaló mátkám” fordulata éppúgy, mint a *Síkos a hó, szalad a szán...* idézett három sora szintén csak fikció. A kérdés mindenestre nyitott.

Hasonlóan megoldatlan (az évfordulók kutatási eredményeit figyelembe véve is) két Petőfi-vers, az itt írott *A virágnak megtiltani nem lehet...* és a nem sokkal korábban, de még 1843. november vége

előtt, Székelyhídon papírra vetett (és nem kevésbé népszerű) *A szerelem, a szerelem... zenésítésének kérdése* (34). Mindkettő megjelent az *Életképek* 1844. évi 2. füzetében (január második felében), így Kovács Józsefnek, a kollégiumi cantus praesensnek nyomtatásban is rendelkezésre állottak. A zenetörténet ma úgy véli (vö. TARI Lujza, *A Petőfi-versek és zenei kapcsolataik*, Magyar Napló, 1999. július, 25–26), hogy *A szerelem, a szerelem...* legkorábbi zenésítése Böhm Gusztávtól való (1847), míg *A virágnak megtiltani nem lehet...* Egressy Béni dallamával vált közismertté, ám megengedi más, egyidejű zenésítések vagy meglévő dallamokra alkalmazás lehetőségét is. Ezzel ott állunk, ahol 1882-ben Debreczeni Miklós, Kovács tanítványa: állítólag nála megvolt a dal kézírata (azóta sem került elő), és Kovács József dallama szerinte az 1850-es, 1860-as években nyomtatásban is megjelent (nincs nyoma a zeneműkiadás legújabb áttekintésében, vö. MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*). A szerzőt mindenképpen dicséret illeti e kérdések nyitva hagyásáért. A kutatás gyors sikere ugyanis ezekben aligha várható, mivel célkutatást folytatni szinte lehetetlen.

De elkerülte Várhelyi Ilona a nagyközönség számára (is) készülő munkák má-

sik, ellentett veszélyét is: pontos és árnyalt fogalmazással, jó szemelvényválogatással érte el, hogy a debreceni tartózkodások közötti periódusok nem jelentéktelenedtek el, és kitekintésünk van az országos eseményekre is. Mindössze néhány olyan helyet találtunk, ahol részletesebb kifejtést kívántunk volna: ilyen Petőfi nem bizonyított szavalása a debreceni színházban 1844 elején (29), a versek összeírásának korábbi gyakorlata (1839-től, közülük a *Lanc versei* és most már az *Ibolyák* ismert; 35), az 1848. tavaszi elszigetelődés és az 1848. őszi, külső-belső válság jobb megkülönböztetése (89). Akad sajtóhiba, névelírás is, közülük a *freidorfi* tábor tévesztése (149) értelemzavaró.

Az értékes és fontos kötetet örömmel nyugtázza, maradnak a korántsem örömteli kérdések: mikor és hogyan oldódik meg végre a nem-budapesti (vidéki és határon kívüli) közgyűjtemények kiadványainak méltó terjesztése és népszerűsítése? Lesz-e valaha olyan, az ideálist közelítő állapot, amikor szerző és kiadó nem kényszerülnek terjedelmi és technikai kompromisszumokra? Újbóli, ismételt megfogalmazásuk, felvetésük éppen a jövő hasonlóan értékes és fontos kötetei érdekében megkerülhetetlen.

Kerényi Ferenc

GÁNGÓ GÁBOR: EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 285 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 18).

Toldy István megállapítása jó darabig elfeledtetett: Eötvös József mindazt reprezentálta, ami Magyarországon (hozzáteszem: viszonylag számottevő időn át) 'eu-

rópai' (*Öt év története 1867–1872*). Elfeledtetett, mert mind a politikai író, mind a nemzetiségpolitikust, mind a magyar közoktatás távlatos gondolkodóját – mint az

lenni szokott – különféle irányok igyekeztek kisajátítani egyfelől, másfelől viszont éppen ez az európaiság nem kapott jelentőségének megfelelő méltánylást, mivel a mozgalmasabb–látványosabb pályát befutó kortársak a háttérbe szorították azt a típusú, hol doktrinérnek, hol nem eléggé radikálisnak, hol elvontnak, „laboratóriumi”-nak minősített gondolkodást, amely valójában a kortárs európai „politológiá”-val, államelmélettel stb. való részint terminológiai, részint hermeneutikai szempontú egyidejűségnek volt bizonyítéka. Az Eötvös-kutatás, bár mennyiségileg nem mondható jelentéktelennek, alapvető kérdéseket nem tisztázott, filológiai sok tekintetben elmarasztható, módszertanilag pedig magán viseli a magyar irodalomkutatásnak több évtizedes kényszerpályájából fakadó bizonytalankodásait. Az ritka szerencse, hogy Eötvös József után bel- és külföldön igen sok kézirat maradt meg, nem is szólva arról, hogy könyvtárát is tanulmányozhatták a kutatók. Született is két kiadást megélt, a teljes pályaképet felölelő nagymonográfia, összegyűjtött műveinek részben megbízható szövegű kiadása, levelezés-kötet, valamint föltáratott a sajtóból még össze nem gyűjtött újságcikkek viszonylag terjedelmes mennyisége, továbbá: alapos forrástanulmányokkal rendelkezünk, amelyekből legalább annyi kitetszik, hogy egyes európai gondolkodókkal milyen szövegösszefüggés fűzi össze Eötvöst, nem is szólva a részstanulmányokról a próza- és színműíró alkotóról, illetőleg az 1840-es évek kritikai gondolkodójáról. Az azonban tünetszerű, hogy a dolgozatok többsége nemigen volt képes egybelátni Eötvös munkálkodásának különféle területeit, a történet- meg az irodalomtörténet-írói aspektusok ritkán, ki-

vételes alkalomkor találkozhattak; az meg kiváltképpen feltűnő, mennyi minden maradt figyelmen kívül. Mégsem pusztán filológiai bírálható az Eötvös-kutatás (és a magyar irodalomtörténet-írás egy vonulata), hanem avítnak bizonyult-bizonyuló módszerek továbbéltetése miatt, a hagyományos forráskutatás merevsége okán, regényírás és politikai gondolkodás egymásra olvasásának részbeni elmulasztásáért. Az utóbbi időben megéltéknél, sajnos, irodalomtörténészekre kevésbé jellemző levéltári kutatások „haszna” nemcsak filológiai jellegű és érdekű, nem kizárólag egy (adott esetben reformkori, forradalmat-szabadságharcot értelmező-értékelő) mű geneziséét segíthet feltárni, hanem mindenképp előtt a szó szoros értelmében gondolkodástörténeti; ami legalább annyi haszonnal kecsegtethet, hogy egy mű eszmeiségének és formálódó „modalitásá”-nak egymásra ható tényezőit szorosabban kapcsolja a(z európai) politika eseményeihez, valamint ezzel összefüggésben az olvasmányokhoz. Ennek következtében folyamatban látja-látatja részint az életművet, e folyamat természetes közegeként, s a mű szűkebb és tágabb kontextusát képes az eddigieknél jobb megvilágításba helyezni. Gángó Gábor szerény című, valójában az Eötvös-kutatásban régóta időszerű fordulatot jelentő kötetéről volt végig szó, fontosságát éppen a korábbi kötetekkel-tanulmányokkal szemben mérlegelhetjük. A megszakításokkal jellemezhető Eötvös-szakirodalomra akként reagál a Gángó-mű, hogy az általa feltárt adatok, kéziratok, vázlatok illeszkedését, illetőleg illesztetlenségét mutatja be: azt nevezetesen, hogy a szakirodalom hol zárt rövidre vagy alapozott meg téziseket, amelyek később kibonthatók, igazolhatóak lettek.

Az eredeti formájában kandidátusi értekezés, a jelen formájában átdolgozott, megfontoltan megszerkesztett könyv három esztendő tárgyal Eötvös életéből, az emigráció esztendeit, amelyek során Eötvösnek szembe kellett néznie a(z ön)váddal: egyáltalában mivel igazolható emigrációja; majd mit lehet kezdeni a berendezkedni kezdő önkényuralommal, a két időpont között pedig a Habsburg túlélési esélyeivel, ezen belül Magyarország helyzetének megítélésével, a magyarok és a nemzetiségek viszonyának értelmezésével, és mindezek felül Magyarország európai helyének problematizálásával. A gyakorlati politizálástól akképpen vezetett az elméleti igényű politizálásig Eötvös József gondolkodói útja, hogy első lépésben nem adódott lehetőség az elvontabb szférákban mozgó, egyetemesebb állam- és jogelméleti kérdések tanulmányozására, annál inkább kellett belehelyezkednie Európa közepének további életlehetőségeit taglaló elgondolásokba, majd ezekhez képest kellett egy olyan álláspontot megfogalmaznia, amely akár tárgyalási lehetőségként is szolgálhatott volna a jövőt illetőleg. Egyetértek Gángó Gáborral abban, hogy mindezt elemzendő Eötvös szépirodalmi munkáit konfrontálja politikai értekezéseivel, hiszen az „uralkodó eszmék”-et meghatározni, körülírni, értelmezni kívánó „szakíró” olykor a regények idevonatkozatható passzusaival egybevágólag fogalmaz. Ez akár meglepőnek is tetszhet: Eötvös nemcsak az irányköltészet, az irányregény 1840-es esztendőkbeli megalkotásával tanúsította szépirodalom és politika egybefoghatóságát, hanem *A karthaus*-ban egyfelől „az ipari társadalom erkölcsi természetű ellentmondásait” fogalmazta meg „a maga és nem-

zedéke számára”, másfelől „Eötvös egy *katolikusnak* a kételyhez vezető útját írja le”. S bár Voinovich Géza és Sötér István is figyelmeztetett *A karthausi* szerepére Eötvös „politikai gondolkodás”-ának alakulásában, Gángó bontja ki, hogy az eötvösi életprogram szerint tervezett főmű, a keresztény civilizáció története, amely elkészülte esetén szintén az európai gondolkodással való egyidejűséget reprezentálhatta volna, nem kaphatott alakot. Gángó Gábor a tervezés és a kivitelezés egymást gátló „históriáját” hihetően rekonstruálja, s az is helyeselhető, hogy „világirodalmi” párhuzamként, hasonló magatartás-tervek és -lehetőségek irodalmi realizálódásaként Musset „nemzedéki” konfesszióként elismert *Az évszázad gyermekének vallomását* idézi meg, Kosáry Domokossal egybehangozva. Annál is jogosultabb e feltételezés, mert ez egybevetés jó esélyeiről maga a regény is említést tesz, valójában egy létre nem hozható nevelődési regény európai kor- és körtünetét diagnosztizálva. Az irodalomtörténész az európai irodalomtörténesek sorát folytathatná: éppen Musset a tanú arra, hogy egy hajdan tetterős Lorenzóból miképpen válik Lorenzaccio, egy szinte karikatúra-Hamlet, amelynek egyik főgondolatát Teleki László *Kegyencében* látjuk viszont, és még az 1850-es esztendők flaubert-i regényfordulata is többek között azt tematizálja, hogy a hagyományos társadalmi (női) szerepekből kitörés csak Don Quijote szélmalom-harcának módján történhet, s a megkísértés kisszerű ördöge (Balzacnál egy, a jóképű fiatalembereket feltűnően segítő szökött, álcás bűnöző) a kétes származású, kétes üzleteket folytató ügynök. Eötvös vállalkozása ott gyümölcsözőt, hogy roppant tudását, olvasottsá-

gát, civilizáció-történeti érdeklődését a közép-európai viszonyok felé irányította, s a század uralkodó eszméi közép-európai realizálódásának esélyeiről töprengett, nem utolsósorban a Habsburg állam és benne szorosabb értelemben Magyarország európai helyének, e hely megőrizhetőségének lehetőségeit elemezve. S ami még fontosnak tetszik: Musset is, Balzac is lényegében a szépirodalom műfajain belül maradt, Balzac az ipari társadalom felől érkező kihívásokat (például az irodalmi ipar keletkezésének problémáit, a nyomda-technika, a papírgyártás nagyüzemi korszerűsödését, a tőzsde- és hitelrendszer átalakulását) regénybetétté esztétizálta át, akár egy szerelmi jelenet anyagává tette, Eötvös éppen ellenkezőleg: regényfejezeteiben, szereplői beszéltetésekor államelméleti, filozófiai téziseket szólaltat meg, szinte segítségül hívja a bölcselőket egyik-másik figura leírásához, így a Balzacéval ellentétes írói utat látszik bejárni, az irányzatosság elveinek megfelelően. S bár az 1830-as években Eötvösnek Victor Hugo a „vezércsillaga”, legalábbis tanulmányának célzata szerint, valójában éppen az irányzatosság téríti el *A párizsi Notre Dame* vagy *A tenger munkásai* romantikájától. Egy másik, talán figyelembe veendő tényező, amely az emigráció három esztendejére is jellemző marad: a sokműfajúság. Az ugyanis, hogy közvetlen hatásra törekvő újságcikkekben és a műveltebb-szűkebb közönség igényei szerint írt értekezésekben, illetőleg versekben és prózai alkotásokban lényegében egy és ugyanazon gondolatsor artikulálódik, és nem egy újságcikk külső körülményeit a szépirodalmi tapasztalat határozza meg; az *Auszug aus einem Brief aus Ungarn* például a szerzőség kérdését igen érdekes

módon veti föl. Gángó Gábor szerint az *Allgemeine Zeitung* 1849. február 3-i számában megjelentetett írás „természetesen nem Eötvös” alkotása, ugyanakkor mégis annak tekinti „elsősorban”, „mert ő hozta nyilvánosságra, ő alakította át a magánlevelet publicisztikai írássá”. Annyit tudunk még meg a lábjegyzetbe szorított közlésről, hogy „Kézirata ismeretlen”, valamint: „A kiadói példány margóján a feljegyzés: »Eötvös«”. Nemcsak e (modern szempontú) szerzőség problémája merül föl, hanem annak a fajta magatartásnak elemzése is szükségessé válhat, amely e szerzőséget keretbe foglalja, az anonimitás, az álcázás eszközeit fölhasználva. Nem egészen egyértelmű, mit alakított és alakított-e a levélen Eötvös, az *Auszug* mennyire pontos megjelölés, és egyáltalában teljesen kizárható-e Eötvös „szerző”-sége, azaz milyen mértékű közreműködést tulajdoníthatunk Eötvösnek. Gángó Gábor feloldani látszik (szellemes megoldásával) a szerzőség kérdését, a magam részéről azonban nem vagyok abban bizonyos, hogy feltétlenül a „közreműködő” lenne az, aki „minden árulkodó tulajdonnevet kiirtott” volna; a „földrajzi szituálás”-nak Pozsonyra rögzítése (hadtörténeti érvek alapján) viszont további, más irányú megerősítést kívánhatna. A levélből átalakított újságcikk egyes mondatinak párhuzama Kemény Zsigmond *Forradalom utánjával* nagyon közel hozza az írást Eötvös másutt kifejtett nézeteihez.

Hogy itt és a publicisztikai tevékenység jelentőssé válásakor csapatmunkáról van lehet szó, Gángó Gábor hitelt érdemlően bizonyítja, Szalay László és Trefort Ágoston ilyen irányú igyekezetét demonstrálva; és talán a följebb említett *Kivonat* is része, megtervezett (?), megszervezett (?),

jól előkészített (?) darabja Eötvös(ék) írásos cselekvési szövetkezésének, amely a spontán reagálás látszatával is élni szeretett volna. A cikkek rövid távú hatástörténete feltehetőleg ösztönözte a monográfia címszereplőjét arra, hogy a „politikai publicisztikából egyre inkább a politika elméleti kérdései felé” forduljon. Ennek feltétlenül az lett az eredménye, hogy „szellemi horizontja is tágabbá vált”, a részleges érvényességű esettanulmányokat követően tudományosan megbízhatóbbá formálta a magyar politikai gondolkodás egészét; de az is, hogy újságíróként, történészként, politikai elméletíróként leírja és elemezze a század egyik, máig is mozgó erejű uralkodó eszméjét, a nacionalizmust. Egy kései történetíró a nacionalizmust oly politikai erőnek minősítette, amely Európa és a világ történetét az utóbbi két évszázadban erősebben határozta meg, mint a szabadságnak, a parlamenti demokráciának vagy a kommunizmusnak az eszméje. (Peter ALTER, *Nationalismus*, Frankfurt am Main, 1985, 10.) Eötvösre és nemcsak rá sokkoló hatással voltak 1848–49 nemzetiségi mozgalmi, egyeseket ezek arra késztettek, hogy a kiegyenlítődés módozatait keressék, és a Bach-korszakban akadt olyan magyar és nem-magyar kezdeményezés (például a szerb és a magyar irodalom rokonulásáról hangoztatott szerb és magyar vélemények), amely a megbékélés felé tett elmozdulást demonstrálhatta. Eötvösnek a nemzetiségi kérdésben kialakult álláspontja ennél bonyolultabb gondolkodástörténetet jelez, a Gángótól több ízben leírt Eötvös-axióma, miszerint „Minden nemzetiségi törekvés alapja a kiválóbb képesség érzése, célja az uralkodás”, pontos diagnózisnak tetszik, s a nemzetiségnek – ezt is Gángó hangsúlyoz-

za – ellentétét érzékelteti a szabadsággal és az egyenlőséggel. Ami egyben szakítást jelent ama, a reformkorban és a forradalom idején élő illúziókkal, miszerint a személyes szabadság biztosítása, a jog-egyenlőség majd megszünteti a nemzetiségek és a nemzetiségi egyének „nemzeti” aspirációit. Eötvös alaposan számot vetett a nemzeti törekvések okozta dilemmákkal, a soknemzetiségű birodalom kormányzásának nyelvi-nemzeti nehézségeivel, és Gángó Gábor megint csak pontosan fogalmaz, amikor bemutatja (egy alfejezet címét idézve) „a nyelvi alapú föderatív tervek bírálatá”-t. Kiváltképpen tanulságos és megfontolandó, milyen véleményt formált Eötvös František Palackýnak ekkor még ausztró-szláv föderatív elképzeléseiről, miközben Gángó érzékelteti Palackýnak éppen Eötvössel vitázva időről időre változó nézetét. Eötvös kompromisszumos javaslata egyrészt – ismét Gángót idézem – részben „ellentétben áll az egész röpirat gondolatmenetével” (az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsítását fejtegető röpiratról van szó). Ugyanakkor a személyes és kollektív jogok érvényesítése egyensúlyozhatja – Eötvös szerint – a nemzetiség és az állam, a tartomány egymást olykor keresztező érdekeit. Hogy Eötvös már ekkor és később is milyen messzire ment el, jelzi a kiegyezést követő nemzetiségi törvény sorsa, ezen belül a nemzetiségi intézmény- és iskolahálózat ellen fogantatott későbbi kormányzati intézkedések egyike-másika (a leginkább a szlovák intézmények és iskolák története tanulságos e szempontból). S bár Eötvös európai mércével mérve is igen sokat tett a nemzetiségi probléma méltányos kezeléséért, a történeti Magyarország nemzetiségi békéjéért, a nemzetiségi vezetők közül sokan

kevesellték, a magyar politikusok között számosan sokallták azt, amit Eötvös javasolt, részint megvalósított. A dualizmus aztán visszakozott a nemzetiségi törvénytől, Trefort kultuszminiszteri intézkedései pedig (megint a szlovák példára hivatkozom) visszavonásai lettek az eötvösi írárok, intézkedések betűjének és szellemének egyaránt.

Gángó Gábor könyvének 227. és 267. lapjai között ellenőrizhető, milyen kézirat és nyomtatott (egykorú és más szakirodalmi) forrásokból merített. A budapesti, pannonhalmi, bécsi, marbachi, ellingeni archívumok Eötvösre vonatkozó és Eötvössel kapcsolatos kézirat anyagára építve, a szerző szinte hihetetlen mennyiségű irodalmat dolgozott föl. Ugyanakkor a könyv nem adatközlések, forrásfeltárások gyűjteménye, ennél jóval több: a forrásértelmezések úgy következnek egymás után, hogy a biográfiai, sajtótörténeti, eszmetörténeti, irodalomtörténeti és összehasonlító politikatörténeti nézőpontok egymást erősítve valósítják meg az oly sokat hangoztatott, követelményként emlegetett, ám valójában kevesek által gyakorolt tudományköziséget. Eötvösnek és kortársainak iratait Gángó Gábor „szorosan” olvasta, nem feledkezve meg a mű-

vek hatástörténetéről, illetőleg arról, hogy a kortársak (elsősorban osztrák vagy osztrák érdeklődő szerzők) hasonló tematikájú röpirataival szembesítse. Gángó Gábor könyve elsősorban Eötvös József eddig nem eléggé ismert három esztendejének újszerű feltárásával jeleskedik, más oldalról nézve: a magyar politikai és politikaelméleti gondolkodás alakulástörténetét adja, messze a jelzett három esztendőn túl, hiszen előzményekre és részint következményekre igen tanulságosan utal. A manapság megújulni látszó Monarchia-elemzések sem nélkülözhetik Gángó Gábor kötetét. Eötvöst élete folyamán egyre inkább érdekelte a Monarchia, hiszen úgy vélte: annak léte, korszerűsödése Magyarország további sorsa számára is perdöntően fontos (lehet). Nem utolsósorban a nemzetiségi kérdés elemzését végző kutatóknak tett jó szolgálatot Gángó Gábor, mikor a részletekbe menően mutatja be Eötvös idevonatkozó töprengéseinek egy állomását. Egészében és részleteiben sikeres vállalkozásnak minősíthető Gángó Gábor monográfiája, bizni lehet abban, hogy folytatja munkáját, és hamarosan egy teljes Eötvös-pályaképpel fogja meglepni olvasóit.

Fried István

KERESZTIRÁNYOK. KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÓ KULTÚRTÖRTÉNET

Szerkesztette Berkes Tamás, Budapest, Balassi Kiadó, [1999], 419 l. (Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány, 7).

Bojtár Endre elmúlt hatvan éves. Sokan köszöntötték őt, és méltatták nemzetközi tekintélyű életútját. A *Keresztirányok* is része a tiszteletadásnak – Bojtár munkásságának, szellemi körének, iskolájának

tudománytörténeti alapjait, jelentőségét és perspektíváit kívánja érzékeltetni.

A tanulmánykötet koncepciója egyedülálló. Több mint négy évtized régió kutatási-komparatistikai szakmunkáiból tizenhat

szerző harminc írását közli. A szerkesztő, Berkes Tamás négy tematikus egységbe rendezte a tanulmányokat. Az elméleti bevezető után a közép- és kelet-európai irodalmak szemelvényes összehasonlítása következik a felvilágosodás korától a századfordulón át egészen napjainkig, majd kapcsolattörténeti, illetve kritikai írások zárják az összeállítást.

Mindez nagyon szép és igazán impozáns. Mégis, minél hosszasabban böngésszi az ember a tartalomjegyzéket, annál makacsabban duruzsol a gyanakvás ördöge, hogy a *Keresztirányok* újdonsága illúzió – a nyomda csupán két friss könyvtábla közé préselte a jórészt már megjelent s feledésbe merült dolgozatokat. Berkes nem tett mást, mint leporolta és besorolta, sűrítette és kurtította őket, s a jó érzékkel politúrozott kollekción hangsúlyos pontjaira mestere és barátja, Bojtár Endre írásait állította. Amíg csak szemezgetünk, tallóztatunk, bele-beleolvasunk a kötetbe, gyanakvásunk nehezen oldódik. Egészen más arcát mutatja a *Keresztirányok*, ha monografikus műnek tekintjük, engedünk a szerkesztő logikájának, s az általa javasolt sorrendben ismerkedünk a tanulmányokkal – ekkor a szövegek új jelentéssel telítődnek.

Két üzenete bizonyosan van Berkes Tamás összeállításának. Először is számot ad arról a komparatisztikai kutatómunkáról, amely az MTA Irodalomtudományi Intézetében évtizedek óta folyt és folyik. „A máig tartó jelen 1986-ban kezdődött – írja a kötet előszavában Bojtár Endre –, amikor az Intézetben megalakult a Közép- és Kelet-Európai Irodalmak Osztálya. Ennek jelentősége abban állt, hogy a térség irodalmainak kutatása hazánkban először és egyedül itt szervezeti keretet kapott.” Ebben a megvilágításban a *Keresztirányok*

nem más, mint Bojtár osztályának válasza az intézeti munka hatékonyságát, korszerűségét, sokszínűségét megkérdőjelezőknek. Másrészt a kötet a tehetséggondozás, tudományos utánpótlás már-már feledésbe merült útjáról is vall. Az egyetemi doktoriskolák többségének falanszteri fantáziátlansága nem kedvez az interdiszciplináris, összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálódásoknak. Bojtár tudatosan nem uniformizálta az osztályán folyó kutatómunkát, ez magyarázza a tanulmánykötet elméleti és tematikai gazdagságát.

A *Keresztirányok* nehéz olvasmány. Nem osztom Bojtár Endre derülését, miszerint a könyv a közép- és felsőfokú oktatásban is hasznos segítő lehet. Jelentős háttérismeretek és komoly szellemi erőfeszítés nélkül az olvasó menthetetlenül eltéved a tanulmányok terminológiai szövevényében, s képtelen követni a szerkesztő gondolatmenetét. Hogy mennyire sokrétű a kötet metodikája, arról az első, talán legértékesebb fejezet, az elméleti bevezető beszél sokatmondóan.

A régiókutatás alapjait Klaniczay Tibor fektette le 1962-ben: „A kérdés lényege véleményem szerint az, hogy van-e a kelet-európai irodalmak fejlődésének egy a nagy nyugati irodalmakétól bizonyos fokig eltérő útja, hogy vannak-e ezeknél az irodalmaknál a sok évszázados fejlődésnek olyan sajátosságai, az irodalom alakulásának olyan törvényszerűségei, melyek a közös európai jelenségeknek a nyugat-európai fejlődéstől nem egy tekintetben eltérő, de a tudomány számára nem kevésbé értékes megnyilvánulásait hozták létre. Létezik-e egy kelet-európai irodalmi fejlődés, van-e a kelet-európai irodalmaknak közös története?” Az egyetlen kérdés, amiben a tanulmányírók bizonyosan közös

nevezőre jutottak, hogy a közép- és kelet-európai komparatiztika feladata a „közös történet”, a nemzeti kereteken felülemelkedő irodalomtörténeti szintézis megalkotása. De hogyan írható le a kelet-európeérség, hol a módszer, amely célhoz vezet? És ezen a ponton válnak a tanulmányírók útjai keresztirányúvá.

A régió határainak megrajzolása távolról sem könnyű feladat. Az elmúlt évtizedekben megszokott politikai meghatározás immár érvénytelen: a hajdani testvéri szocialista népek ma acsarkodva futnak versenyt a Nyugat kegyeiért. De a társadalomtörténeti leírás is csak kétes eredménnyel kecsegtet. Gondoljunk arra, hogy a kismemzeti szerkezet – vagyis a német és az orosz nyelvterület közé eső közép-európai, balkáni, balti népek – kulturális látószögének felmérését a határok folyamatos képlékenysége, illetve az ellentétes hatások egyidejűsége teszi bizonytalaná. A nyugati kultúrkör tipológiai vizsgálatának tapasztalatai csak többszörös áttétellel hasznosíthatóak, hiszen a térség irodalmi fejlődése megkésett, s az egyes irodalmak egymáshoz képest is más-más ütemben hozták be a lemaradást. Elgondolkodtató, hogy Közép- és Kelet-Európában az etnikai-nyelvi identitás (túlhangsúlyozása) értelmezi a nemzetet, ellentétben a nyugaton látott, a 18. században meggyökeresedett politikai felfogással, amely az állampolgári jogok egyenlőségén alapul. Ugyanakkor térségünk irodalma – szemben a szakralizált nemzetfogalommal – erősen átpolitizált. Az intézményrendszer hiánya miatt minden szellemi törekvés esztétizáló jelleget ölt. A művész(et) a nemzet lelkiismerete, a költő vátesz, népvezér, lángoszlop stb. A kérdést tovább bonyolítja, hogy az irodalom mégiscsak

rendelkezik bizonyos önállósággal, s a társadalmi folyamatokat csak közvetve tükrözi. Ezzel magyarázható, hogy az irodalmi áramlatok megkésettége nem feltétlenül jelent értékcsökkenést az időben előttük járó nyugati irányzatokhoz képest.

A fenti – a tanulmányokban inkább csak sejtetett – szempontok ismeretében válik érthetővé és értékelhetővé a szerzők szellemi küzdelme „a közös történet” megírásáért.

Klaniczay Tibor szerint a szlavisztikai, a társadalomföldrajzi (dunatáji) vagy a történelmi (Osztrák-Magyar Monarchia) vizsgálódás kitaposott ösvényei a régiókutatást zsákutcába vezethetik. Csak a korstílusok jelenthetik azt az „archimédeszi pontot”, amelynek segítségével a kétféle irodalmi fejlődés eltérései megragadhatóak: „...míg a nyugat-európai irodalmak nagy megújulása a reneszánsz korában ment végbe a világosság és a humanizmus égisze alatt, addig a kelet-európaiaké a felvilágosodás és a romantika korában a nemzeti eszme jegyében.”

Bojtár Endre részben más nyomvonalon halad. Úgy látja, célszerű a társadalomtörténeti és irodalmi szempontokat egyszerre és egymással összhangban érvényesíteni. Ennek megfelelően az összes szláv, a két balti: a lett és a litván, a román, az észt, a magyar és bizonyos megszorításokkal a finn, az albán, az újjörög és a német-osztrák kultúra összehasonlítása tárhatja fel a közép- és kelet-európai kultúrtörténet sajátosságait. A korstílusok szinkron vizsgálatát maga az irodalmi korpusz teszi értelmetlenné, hiszen a régió irodalmaiban olyan mértékű a kiegyenlítetlen fejlődésből fakadó stíluskeveredés, hogy kétséges, beszélhetünk-e egyáltalán nyugati mintájú, tehát egymás utáni, körülrajzolható művé-

szeti irányzatokról. A szakadék fölé Bojtár az izoglossza-elmélettel épít hidat. A szinkrón és diakrón szembeállítást meghaladó irodalomtörténeti metszetek egybevetése egymástól akár száz év távolságra lévő jelenségeket kapcsolhat össze. Igaz, a térség irodalmainak tipológiai összehasonlítása a kultúrtörténet egészére nem vonatkoztatható, s az izoglosszákból sem állhat össze teljes irodalomtörténet, de a módszerrel az eddigi eredmények – ahogy a kötet tematikája is – tovább gazdagíthatók. Ebből a szempontból különösen tanulságos a régió fejlődésében fordulópontot jelentő nyelvújítási harc metszeteinek egybevetése.

Vajda György Mihály viszont egyoldalúnak találja Bojtár módszerét, a térség irodalmainak nyelvi-kulturális alapú szelekcióját, hiszen nem helyez megfelelő hangsúlyt a történelmi múlt, a közös együttélés kultúraformáló erejére. Megfelelnek arról, hogy a közép-európai népek újkori történelmének irányítója, foglalta az Osztrák Császárság, majd a Monarchia volt. A német-osztrák irodalom kirekesztésének a történelmi hitelesség és a szintézist megteremtő, világirodalmi rangú alkotók (például Franz Kafka) válhatnak áldozatává.

Berkes Tamás – aki a kötet szerzői közül az elméleti dilemmák iránt a legfogékonyabb – a hermeneutika felől közelíti a módszertani kérdésekhez. Mint írja, az égvilágon minden mindennel összehasonlítható, de a komparatistikai kísérletek többnyire csak a kérdőjeleket szaporítják, s kevés tanulságot rejtenek. A kelet- és közép-európai kultúrtörténet feladata elsősorban nem a hatás- és motívumtörténeti kutatás, ezek ugyanis jórészt feltérképezett területek, hanem olyan interpretációs tech-

nikák kidolgozása, amelyek a régió irodalmi közötti átjárhatóságot, s így a befogadói pozíciót is megkönnyítik.

Talányos kérdés, hogy a bevezető emlékezetes pillanata után miért válik a kötet színvonala egyenetlenné. Vítathatatlan, hogy Bojtár Endrével egy tanulmánykötetben szerepelni hálátlan dolog. Felkészültsége, stílusának meggyőző ereje zavarba ejtő. „Az ember feljő...” című kötetének idézett fejezetei pedig olyan magas mércét állítanak, amelyhez nehéz igazodni. De nemcsak Bojtár elegáns és könnyed stílusához képest jár néhány tanulmány ólomlábakon, hanem önmagukban is sántítanak. Némelyikükben *de facto* nem szerepel kultúrtörténeti összehasonlítás, érdekes, de „magukban álló” bohemisztikai, baltisztikai, illetve polonisztikai dolgozatok. Mással a párhuzamépítés naiv és vázaltszerű (Horváth Károly: *Krasiński és Madách*; Pálfalvi Lajos: *Biografizmus a 80-as évek lengyel és magyar prózájában*). Akadnak azonban alapos egybevetések is, itt elsősorban Berkes Tamás írásainak (*Groteszk irodalom a hatvanas években; Masaryk és Jászi*) recepcióesztétikai megalapozottságára hívom fel a figyelmet, Krasztev Péter dolgozata (*A szimbolizmustól a posztmodernig*) Bojtárt idézően gördülékeny és magabiztos, Milosevits Péter tanulmányában („*Elátkozott költők*”: két korszak határán) pedig sokra értékelhető a „poéme d’humanité” közép-európai variánsainak árnyalt bemutatása.

A következő, kapcsolattörténeti fejezet a kötet tematikai hiatusairól árulkodik. A *Keresztirányok* azt sugallja, hogy a régió népei között a kulturális párbeszéd a felvilágosodás korától vált számottevővé. Holott a középkori bibliafordítás-, gesta-, krónika- és prédikációirodalom, majd a

reneszánsz és barokk útirajzai és önéletírásai a párhuzamépítés gazdag lehetőségeit kínálják. Balassi és Zrínyi munkássága pedig önmagában is komparatistikai csomópont, s aligha értékelhető a nemzeti irodalom keretein belül.

Kifürkészhetetlen szándék vezette a szerkesztőt az utolsó, *Irodalomtörténet és kritika* című fejezet összeállításakor. A könyvkritikák inkább érdekesek, mint értékesek, s Bojtár Endre vitriolos recenziójának újbóli közlése Fried István könyvről több mint vitatható. Ez a mephistophelesi ötlet csak vizsályszításra jó, s a legkevésbé sem szolgálja a tudományos párbeszédet a két jeles komparatista között.

De a haloványabb fejezetek és tanulmányok sem teszik kérdésessé, hogy a *Keresztirányok*ban rendkívüli szellemi erőfeszítés és tudás összegződik. A kötet tucatszámú népi nyelvének és (szak)irodalmának széleskörű ismeretéről tanúskodik, de megjegyzendő, hogy a szerzők a cseh, lengyel, balti vonulatot részesítették előnyben, s például a román kultúra – Mihail Eminescu kivételével – háttérbe szorult.

A tanulmányok egymást át- és újraértelmezik, s így festenek képet a régiókutatás mai állásáról. Három közös pontra hívnám fel a figyelmet.

Szembeötlő a szerzők távolságtartása a divatos irodalomelméleti iskolákkal szemben. Erre Bojtár Endre *Kell-e összehasonlító irodalomtudomány?* című tanulmánya ad magyarázatot. A szerző idézi Jan Sławiński gondolatát, miszerint „...az interpretáció művészetének törekvéseitől nincs folytonos átmenet semmiféle irodalomtörténeti szintézishez: módszertani szakadék tátong közöttük.” Bojtár úgy látja, hogy Jauß – és honi alteregója, Kulcsár

Szabó Ernő – sem tudta áthidalni az interpretáció egyszeri, megismételhetetlen pillanata, vagyis a hermeneutikai-értékelő szempont és a történeti-leíró megközelítés közötti távolságot. Bojtár szerint a „helyesen értelmezett történetiség” és az interpretáció közötti űrt az irodalmár szubjektuma tölti ki. Vagyis nincsenek jó vagy rossz, hiteles vagy hiteltelen irodalomtörténetek és -elméletek, csak tehetséges és tehetségtelen irodalmárok vannak. Az elméleti pallérozottság nem pótolja az ihletettséget, eredetiséget, érzékenységet. „Akkor mi a haszna az irodalomelméletnek? Haszna egyrészt önmagában van, abban, hogy önálló diszciplína. Szolgálólányként azonban csak annyi, hogy óvatosabban bánunk a saját és türelmesebben a mások véleményével.”

Mindez nem jelenti, hogy a szerzők elméletileg tájékozatlanok lennének. Berkes Tamás a recepcióesztétika szempontjait is érvényesíti a cseh újjászületés, Mácha *Májusának*, valamint Masaryk és Jászi pályájának bemutatásánál. Sőt, elméletileg is érdekes eredményre jut, amikor a keleti és a nyugati groteszk, illetve abszurd irodalmak társadalmi háttérét és típusait vizsgálva amellettsé válik, hogy a humor, a groteszk, az abszurd Kelet- és Közép-Európa közös nyelvéné vált. Bojtár Endrénél is kitapintható néhány nagynevű elméletész ihlető hatása, például Sławińskié és Jurij Lotmané bizonyosan.

A kötet második szembeötlően közös vonása, hogy a történelmi és művelődéstörténeti jelenségek vizsgálata legalább akkora terjedelmet kap, mint az irodalmiaké. Bojtár és Berkes történésznek is igen felkészült. Az irodalmi művek társadalomtörténeti kontextusának érzékeltetése, a történelmi folyamattal történő párhuzam-

építés rendkívül erőteljes, már-már szociologizáló. A *Keresztirányokból* Közép- és Kelet-Európa újkori történelme is megismerhető. (Jó példa erre Laczházi Aranka *A balti németiség és lett nemzet* című dolgozata.) A kötet szerzői ugyanis úgy látják, hogy az irodalmi tények újfajta megközelítéséhez a mögöttük álló történelmi folyamatot is újra kell értelmeznünk. Az irodalomtörténet mindig kultúrtörténet is – erre utal a kötet alcíme.

De Bojtár iskolájának szellemi gyökereit a távolabbi múltban kell keresnünk. A tanulmányírók vonzódása a felvilágosodás gondolkodóihoz, az enciklopédisták hűvös racionalizmusának hatása rendre tetten érhető. Bojtár gondolkodási technikája jellegzetesen deduktív. Intuitív módon ráérez egy kultúrtörténeti problémára, nem az adatokkal való szembesülés érlel meg egy hipotézist, hanem a maga teóriájához gyűjt adatokat. A kérlelhetetlen logikájú gondolatmenetet tényként interpretált adatokkal bátyázza körül – s az eredmény rendkívül látványos, hatásos, meggyőző. A lehengerlő érvelési technika súlya alatt csak kevés olvasó tűnődik el, hogy vajon mekkora az az adathalmaz, amely nem állítható a gondolatmenet szolgálatába. Nyilvánvalóan szerény, de bizonyosan nem nulla.

Természetesen, mint minden módszernek, ennek is megvannak a maga buktatói. Az absztrakt, modelláló gondolkodás, amely nagyvonalúan átsiklik a rendszerbe nem illeszthető adatokon, tényeken, sokszor a pontatlanság, az elnagyoltság, az árnyalatok nélküli sommás megállapítások forrásává válik. Vegyük példának Bojtár Endre széles panorámájú dolgozatát a kelet- és közép-európai felvilágosodásról. A konklúzió megkérdőjelezhetetlen – bár

nemzet és személyiség rendre egymás ellenében formálódott, a felvilágosodás a régió kultúrájában a nemzeti újjászületés, az irodalom öntudatra ébredésének nagy pillanata. De az ide vezető úton sok a vitatható, nem ritkán pontatlan lépés. Különösen szembeötlő ez a stílusirányzatok tárgyalásakor. Nálunk a népiességből a rokokó és a romantika merített sokat, nem a szentimentalizmus, utóbbinak viszont nem a dal a vezető műfaja, hanem az elégia. A szentimentalizmus pont az egyedit kereste, nem az általánost, hiszen filozófiai háttére az empirizmus. Az egyházi szláv és a latin nem „stílusréteggé degradálódott”, hanem integrálódott, mikor belépett a 19. századi irodalmi művek – például Dosztojevszkij regényeinek – világába. Bojtárnak messzemenően igaza van, hogy az irodalmár értékelő szubjektumát nem köthetik a tradicionális interpretációk béklyói, de az mégis túlzás, hogy Berzsenyi „csak zseniálishan dadogott”, Csokonai nem életművet, „csak nagyszerű torzót hozott létre”, a szentimentalizmus „ömlengő közhelyhalmaz” és hogy a *Fanni hagyományai* „émeletlenül olvashatatlan”.

A szerzők megközelítési módszerének, a racionalizmusnak, a vizsgálódó józan észnek is fel-feltűnnek a határai, hiszen nem hozható mindig összhangba az irracionális büvkörében élő romantikával és a régió „fantasztikus realizmusával”. Néhol zavaró a tanulmányírók botfűlősége a metafizikai dilemmák iránt, holott ezeknek kulcsszerep jut a kötetben is tárgyalt Madách, Krasiński, Vajda, Ady, Bulgakov világában.

Igaz, a *Keresztirányok* üzenete nem metafizikai, hanem nagyon is történeti. A szerzők a közös közép-európai hagyomány felfedezésére ösztönöznek, aminek

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004. CXKévfolyam 566. szám

előfeltétele a történelmi önismeret elmélyítése, illetve a régió szélesebb kulturális kontextusának feltérképezése. Közép-Európa népei az elmúlt évszázadokban hol Rómára, hol Párizsra, hol Bécsre, Berlinre vetették vigyázó szemüket, mostanság pe-

dig az angolszász világra, „holott egymásra jobban hasonlítanak – írja Vajda György Mihály –, mint nyugati eszményeikre.”

Balogh Csaba